



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van 'Nieuwe Vrouw' tot 'Flapper' De representatie van de 'moderne vrouw' in Nederland, 1894-1927

Duijm, Nora

Citation

Duijm, N. (2024). *Van 'Nieuwe Vrouw' tot 'Flapper': De representatie van de 'moderne vrouw' in Nederland, 1894-1927.*

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4093332>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Van 'Nieuwe Vrouw' tot 'Flapper'

De representatie van de 'moderne vrouw' in Nederland, 1894-1927



N.J. Duijm

2606739

Masterscriptie Geschiedenis

Dr. M.J. Janse

Woordenaantal: 16055

25 augustus 2024

Politics, Culture, and National Identities

Universiteit Leiden

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Hoofdstuk 1. Een optimistische blik op de toekomst	8
<i>De contouren van een ‘nieuwe vrouw’</i>	8
<i>Ontwikkelingen in romans</i>	13
Hilda van Suylenburg (1897)	16
<i>Reacties op ‘de Hilda’</i>	20
<i>Hoopvol de nieuwe eeuw tegemoet</i>	21
Hoofdstuk 2. Een onmogelijke opgave?	23
<i>De moderne vrouw tegenover de liefde</i>	23
<i>Ontwikkelingen in romans</i>	28
Herinneringen van een onafhankelijke vrouw (1915)	30
<i>‘Een tragedie eener teere vrouwenziel?’</i>	32
<i>Voorbij de utopie</i>	33
Hoofdstuk 3. Nostalgisch terugblikken	35
<i>Massacultuur, mode en de nieuwe generatie</i>	35
<i>Ontwikkelingen in romans</i>	38
De Opstandigen (1925)	40
<i>Een generatieverschil?</i>	44
<i>Spanningen tussen oud en nieuw</i>	45
Conclusie	46
Bibliografie	49

Inleiding

In 1925 verscheen in Nederland *De Opstandigen*, geschreven door Jo van Ammers-Küller (1884-1966). In deze roman werden de levens van verschillende generaties ‘opstandige’ vrouwen verkend, van de ‘blauwkousen’ tot de ‘flappers’, waarbij de verschillen tussen de generaties duidelijk werd belicht. Het boek werd al snel een bestseller, en recensenten herkenden in de roman echte vrouwen uit de samenleving. De roman bood inzicht in de veranderende rollen van vrouwen en is daarom een interessante bron voor historisch onderzoek naar de representatie van moderne vrouwen. Van Ammers-Küller schetste hiermee een tijdsbeeld waarin ze de problemen van verschillende generaties vrouwen onderzocht. De generatie van 1924 werd echter minder afgerond neergezet, omdat het nog onduidelijk was hoe het zou aflopen met de vrouwen van haar eigen tijd.¹

Een vrouw die rond 1900 als modern werd beschouwd, verschilde aanzienlijk van haar tegenhanger in de jaren 1920. De verschuiving in de representatie van moderne vrouwen weerspiegelt de bredere maatschappelijke veranderingen die in deze periode plaatsvonden. Tot nu toe is er in Nederland veel onderzoek verricht naar de eerste feministische golf (c. 1870-1920). Dit onderzoek kreeg een sterke impuls in de jaren 1970, tijdens de tweede feministische golf, toen er een hernieuwde interesse ontstond voor de geschiedenis van het feminisme. In die tijd lag de nadruk op het onderscheiden van verschillende feministische stromingen en het bestuderen van de organisatiegeschiedenis van vrouwenbewegingen. Vanaf de jaren 1990 verschoof de focus naar de representaties van vrouwelijkheid en de veranderlijkheid van sekse. Ulla Jansz onderzocht in haar proefschrift *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (1990) de ontwikkeling van ideeën over vrouwelijkheid en feministisch denken in Nederland. Haar werk richtte zich op hoe feministen in die tijd dachten over vrouwen en vrouwelijkheid.²

Marianne Braun concentreerde zich op het huwelijksrecht en de discussies daarover tijdens de eerste feministische golf, terwijl Francisca de Haan het onderwerp van sekse op kantoor behandelde, van 1860 tot 1940. Mineke Bosch onderzocht de relatie tussen vrouwen en de universiteit van 1878 tot 1948, en Geertje Mak richtte zich op de grenzen van sekse, met een bijzondere focus op ‘mannelijke vrouwen’ in de negentiende eeuw.³ Literatuurhistorici leggen juist

¹ E. van Boven, *Bestsellers in Nederland 1900-2015* (Antwerpen/Apeldoorn 2015) 70; *Algemeen Handelsblad*, 6 november 1926, 13; Jo van Ammers-Küller, *De Opstandigen: een familie-roman in drie boeken* (Leiden 1925; Amsterdam 1935); *Algemeen Handelsblad*, 6 november 1926, 13; *De Nederlander*, 27 april 1926, 5; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 2 januari 1926, 21; *De Nederlanders*, 9 oktober 1926, 6.

² Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990) 13-30.

³ Marianne Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (1992); Francisca de Haan, *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1948* (Hilversum 1992); Mineke Bosch, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948* (Amsterdam 1994); Geertje Mak, *Mannelijke vrouwen. Over grenzen van sekse in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1997).

de nadruk op boeken, maar analyseren vaak alleen de tekst of plaatsen deze in specifieke literaire stromingen. Daarnaast is het ook gangbaar dat er alleen over de ontvangst van romans geschreven wordt. Literatuurhistoricus Erica van Boven schrijft in *Een hoofdstuk apart* bijvoorbeeld hoe romans van vrouwelijke auteurs zijn ontvangen, maar de romans zelf laat zij buiten beschouwing.⁴

Over de representatie van de moderne vrouw in Nederland is sporadisch onderzoek gedaan. Francisca de Haan heeft bijvoorbeeld in haar onderzoek naar sekse op kantoor een 'moderne vrouw' gesignaleerd aan het einde van de negentiende eeuw, ook in relatie tot de werkvloer. Zij noemt enkele voorbeelden waaruit blijkt dat er in Nederland al werd nagedacht over 'de contouren van een nieuwe of moderne vrouw, een vrouw die door haar arbeid economisch onafhankelijk was en die uit haar werk voldoening en levenslust putte'. Daartegenover staat Marjan Schwegman die pas vanaf 1920 de contouren van de moderne vrouw zichtbaar ziet worden. Zij beschrijft een scherpe cesuur tussen de jaren 1920 en de periode voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog. Er is dus onenigheid over wanneer en hoe de moderne, of 'nieuwe vrouw' zich precies manifesteerde.⁵

Er is in de Angelsaksische wereld veel onderzoek gedaan naar de 'New Woman' van de jaren 1890 en de 'Modern Girl' van de jaren 1920. Deze moderne vrouwentypen verschilden veel van elkaar in uiterlijk, maar ook in gedrag. De 'New Woman' was over het algemeen een onafhankelijke (vaak ongehuwde) vrouw uit de midden- en hogere klasse. Zij hield zich vaak bezig met thema's zoals arbeid, onderwijs, het huwelijksrecht en het kiesrecht. Ook in uiterlijk en activiteiten onderscheidde zij zich door bijvoorbeeld te fietsen of te sporten. De 'New Woman' was iemand die de dominante normen en waarden van de negentiende-eeuwse samenleving uitdaagde. Het type van de 'New Woman' was dan ook sterk verbonden met de opkomst van vrouwen(rechten)bewegingen tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw.⁶

In de internationale literatuur wordt de 'New Woman' als fenomeen uitgebreid behandeld, vooral op het gebied van literatuurgeschiedenis. De 'New Woman' is in veel landen onderzocht, onder andere door Ann Heilmann, maar het overgrote deel van het onderzoek richt zich op de Angelsaksische wereld, met name Engeland en de Verenigde Staten.⁷ Zo heeft Sally Ledger de

⁴ Erica van Boven, *Een hoofdstuk apart: 'vrouwenromans' in de literaire kritiek, 1898-1930* (Groningen 1992).

⁵ De Haan, *Sekse op kantoor*, 152; Marjan Schwegman, 'Tussen traditie en moderniteit: de Nederlandse vrouw tijdens het interbellum' in: Jespers, A., (red.), *Bericht uit 1929. Het veelzijdige gezicht van de Nederlandse samenleving ten tijde van de oprichting van het PTT Museum* (Den Haag 1989) 44.

⁶ De 'New Woman' kreeg haar naam in 1894 in een artikel over de vrouwenkwestie geschreven door Sarah Grand (1854-1943) en gepubliceerd in de North American Review. Het type van de 'New Woman' wordt door sommigen zelfs eerder gesitueerd met Olive Schreiner's roman *The Story of an African Farm* in 1883. Zie: Sally Ledger, *The New Woman. Fiction and Feminism at the Fin de Siècle* (Manchester 1997) 9; Ann Heilmann, *New Woman Fiction: Women Writing First-Wave Feminism* (2000) 22. De New Woman wordt door Ann Heilmann al eerder gesignaleerd, namelijk in 1865.

⁷ Ann Heilmann, *New woman hybridities: femininity, feminism and international consumer culture, 1880-1930* (Londen 2004).

variëteit van schrijfvormen van 'New Woman' schrijfsters onderzocht en beschrijft zij ook de relatie tussen de New Woman en andere sociale en culturele ontwikkelingen (zoals socialisme en imperialisme). Volgens haar was de 'New Woman' voornamelijk een discursief fenomeen. De manier waarop zij werd geconstrueerd door tijdgenoten was volgens Ledger net zo van waarde als wie de 'New Woman' eigenlijk was.⁸ In *The New Woman in Fiction and in Fact* wordt ook de beeldvorming van de 'New Woman' onderzocht en hoe dit zich verhiel tot de werkelijkheid.⁹ Ann Heilmann beargumenteert dat 'New Woman' fictie zowel een reactie op sociale veranderingen was als dat het op zichzelf een middel was voor sociale en politieke transformatie.¹⁰ Het hoogtepunt van de 'New Woman' is voor de eeuwwisseling in de jaren 1890. Daarna is zij als cultureel fenomeen minder aanwezig en ligt de nadruk op de suffragette en de kiesrechtstrijd. Als bronnen worden door deze auteurs voornamelijk romans gebruikt van 'New Woman writers' net als kranten (met name het satirische *Punch*) om de beeldvorming rondom dit vrouwtype in kaart te brengen.

Vanaf de jaren 1920 duikt er in de internationale literatuur de 'Modern Girl' op in de internationale literatuur: ze droeg korte rokken, had een boblijn en rode lippenstift, en reed in de auto met een sigaret in de hand op weg naar de bioscoop. Een belangrijke studie op dit gebied is gedaan door de onderzoeksgroep van *The Modern Girl around the World*. Zij hebben de verschillende manifestaties van de moderne vrouw onderzocht met de nadruk op de wisselwerking tussen de lokale en internationale context. De 'Modern Girl' was volgens hen een globaal fenomeen en valt niet los te zien van internationale ontwikkelingen. Zij was aanwezig in advertenties, tijdschriften, films en romans. Haar stijl was in alles vrijer dan haar voorganger. Zij was uitdagend en sterk verbonden met het idee van moderniteit en de groeiende consumptiemaatschappij. Via advertenties werd de stijl van de 'Modern Girl' over de hele wereld verspreid. Een belangrijk aspect dat ze naar voren brengen van de 'Modern Girl' is dat zij met name een visueel fenomeen was: 'Being seen was a quintessential feature of the Modern Girl'. Op het gebied van bronnenmateriaal maken zij daardoor voornamelijk gebruik van advertenties, maar ook romans, kranten en tijdschriften.¹¹

Er is dus veel aandacht gewijd aan de eerste feministische golf in Nederland en de veranderende rollen van de vrouw rond de eeuwwisseling. Toch is er nog steeds behoefte aan een uitgebreidere verkenning van hoe de moderne vrouw in Nederland werd vormgegeven en

⁸ Ledger, *The New Woman*, 1-6.

⁹ Angelique Richardson en Chis Willis (eds.), *The New Woman in Fiction and in Fact. Fin-de-Siècle Feminisms* (Basingstoke 2001).

¹⁰ Ann Heilmann, *New Woman Fiction*, 5.

¹¹ Alys Eve Weinbaum e.a., *The Modern Girl Around the World. Consumption, Modernity, and Globalization* (Durham 2008) 12.

gerepresenteerd. Als we naar buitenlands onderzoek kijken, kunnen romans ons hierbij helpen. De vraag die deze scriptie wil beantwoorden is: Hoe werd de ‘moderne vrouw’ in Nederland gerepresenteerd van 1894 tot 1927? De ‘moderne vrouw’ wordt als overkoepelend begrip gebruikt voor de verschillende manifestaties die in deze jaren aanwezig waren, zoals de ‘New Woman’ en de ‘Modern Girl’. Moderniteit wordt in deze scriptie breed opgevat als constante vernieuwing en het breken met bestaande conventies.¹²

Een eerste aanzet tot periodisering van de receptie van romans geschreven door vrouwen is gedaan door literatuurhistoricus Erica van Boven. Deze scriptie zal haar periodisering als uitgangspunt nemen en vanuit een historisch perspectief onderzoeken. Van Boven maakt onderscheid tussen de volgende ontwikkelingen: het *fin de siècle* wordt gekenmerkt door emancipatieromans die de strijd om vrouwenrechten en gelijke kansen centraal stellen. Rond 1915 zien we een verschuiving naar een meer introspectieve literatuur, waarin vrouwelijke auteurs zich richten op innerlijke conflicten en persoonlijke ontwikkeling. Vanaf 1920 ontstaat er een opleving van erotische vrouwenromans, waarin thema's als seksuele vrijheid en romantiek prominent naar voren komen. Op basis van deze periodisering is voor deze scriptie voor elke fase een representatieve roman geselecteerd als case-study.¹³

Ook in Nederland dienden romans namelijk als een belangrijke plek ‘waarin de “nieuwe vrouw” zichzelf had uitgeschreven’, zoals Jo van Ammers-Küller het verwoordde. Het gebruik van romans als historisch bronmateriaal is in Nederland nog relatief ongebruikelijk. Door romans als bron in de Nederlandse context te gebruiken, kan er een nieuw perspectief op de samenleving worden toegevoegd aan de historiografie, namelijk het element van verbeelding. Dit aspect ontbreekt vaak in archieven, biografieën en de meeste kranten en tijdschriften. Marita Mathijssen en Peter Stokvis hebben in 1994 het gebruik van literatuur als historische bron besproken. Ze constateerden dat historici vaak terughoudend zijn in het toepassen van romans vanwege de vraag of, en in hoeverre een roman de samenleving daadwerkelijk reflecteert. Volgens Mathijssen en Stokvis bevatten romans zowel beelden van de werkelijkheid als de denkbeelden die eraan ten grondslag liggen. Hun (voorzichtige) conclusie is dat romans bijzonder geschikt zijn voor de bestudering van denkwijzen en sociale verhoudingen.¹⁴

Recentelijk heeft Maartje Dingemans onderzoek gedaan naar het gebruik van romans als historische bron, met een focus op de bakvisroman. Zij concludeerde dat dergelijke romans zowel

¹² Madelon de Keizer en Sophie Tates (red.), *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 15.

¹³ Zie: Van Boven, *Een hoofdstuk apart*; E. Van Boven, ‘Realisme en ideologie. Schrijfsters rond 1915 en de reactie op de vrouwenbeweging’, *De Nieuwe Taalgids* 88 (1995).

¹⁴ P. Stokvis en Marita Mathijssen, ‘Literatuur en maatschappij. Het beeld van de burgerlijke levensstijl in Nederlandse romans 1940-1910’, *De Negentiende Eeuw* 18:3 (1994) 145-172.

een product als een motor van sociale verandering waren.¹⁵ Remieg Aerts, in *De letterheren*, benadrukt het belang van cultuur als representatie en stelt dat drukwerk, zoals kranten, tijdschriften, boeken en pamfletten, een cruciale rol speelde in de vorming van een 'openbare sfeer'. Deze media droegen bij aan het creëren van publieke opinies en waren essentieel voor het bereiken van specifieke doelgroepen.¹⁶ In dit licht bieden romans geschreven door vrouwen een waardevol en uniek perspectief dat onmisbaar is voor een grondige verkenning van de moderne vrouw in Nederland.

Romans verkennen de problemen waarmee vrouwen werden geconfronteerd en de keuzes die de maatschappij hen bood. De romans die voor deze scriptie als case-study zijn gekozen, moesten aan enkele voorwaarden voldoen. Ten eerste moest het een origineel Nederlands werk zijn, geschreven door een vrouw. Als tweede moest de roman, naar mijns inziens, een goed beeld geven en de dilemma's vertegenwoordigen waar vrouwen mee te maken hadden. Ten derde moest het werk breed gelezen zijn. Dit is gemeten aan herdrukken, bestsellerlijsten, vertalingen en discussies in de krant. Ook het bestaande onderzoek van Erica van Boven was hiervoor een belangrijk startpunt.¹⁷

Door drie romans als case-study te kiezen, worden andere romans automatisch uitgesloten. De bestudeerde romans zijn dan ook niet representatief voor het geheel en zijn onderdeel van een verkennend onderzoek naar de representatie van de moderne vrouw. Er zal dan ook meer onderzoek nodig zijn om een uiteindelijke representatieve weergave van de moderne vrouw in romans te kunnen geven. Daarnaast richt dit onderzoek zich vooral op de representatie van vrouwen uit de hogere klassen, aangezien zij, vooral in de periode voor 1900, voornamelijk aanwezig waren in literaire kringen en daardoor meer vertegenwoordigd zijn in de literatuur.

Het is daarnaast belangrijk om een historisch perspectief toe te voegen. Elk hoofdstuk begint met een (beknopte) historische schets van de 'markers of identity' van de moderne vrouw in Nederland, gebaseerd op secundaire literatuur en krantenartikelen. Dit helpt om te begrijpen hoe vrouwen in elke periode hun moderniteit toonden en hoe dit in de media werd besproken. Naast de historische context wordt ook de literaire context kort geschetst, zowel in Angelsaksische als Nederlandse literatuur, om te onderzoeken of de periodisering en typering van de moderne vrouw in Nederland overeenkomt met die in de Angelsaksische wereld. Na de bespreking van elke roman worden de reacties in kranten geanalyseerd en in hun context geplaatst, met gebruik van secundaire literatuur en kranten. Dit biedt inzicht in de kritische ontvangst van de romans, hoewel

¹⁵ M. Dingemans, *Literature as a historical source? The bakvisroman as a snapshot of social change, 1894-1921* (Researchmasterscriptie Geschiedenis, Universiteit Leiden, Leiden 2022).

¹⁶ R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift de Gids* (Amsterdam 1997) 13-14.

¹⁷ Van Boven, *Een hoofdstuk apart*.

deze reacties niet noodzakelijkerwijs het brede lezerspubliek vertegenwoordigen. Door literatuur en bronnen te combineren, wordt de moderne vrouw uit de romans, in verband gebracht met bredere maatschappelijke ontwikkelingen en andere uitingen van de moderne vrouw.

Het eerste hoofdstuk richt zich op de periode rond 1897, met de publicatie van *Hilda van Suylenburg* door Cécile de Jong van Beek en Donk (1866-1944). Dit werk wordt vaak beschouwd als een hoogtepunt in de discussie over de vrouwenkwestie in Nederland en is daardoor een cruciaal beginpunt voor het onderzoek naar de moderne vrouw in de literatuur. De periode aan het einde van de negentiende eeuw is bovendien het meest beschreven met betrekking tot de 'New Woman', zowel in Nederland als internationaal.¹⁸ Het tweede hoofdstuk neemt *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* (1915) van Annie Salomons (1885-1980) onder de loep, een roman die destijds veel opzien baarde. Deze roman past binnen een traditie van reflectie en introspectie onder vrouwen tijdens deze jaren, waarbij ze de gevolgen van vrouwenemancipatie onderzochten en analyseerden.¹⁹ De derde roman, *De Opstandigen* (1925) van Jo van Ammers-Küller was een bestseller met meerdere herdrukken en vertalingen naar omliggende landen. Recensenten herkenden de verschillende soorten generaties van moderne vrouwen in de samenleving. Hoe werd de generatie vrouwen van 1924 neergezet?²⁰

In elk hoofdstuk worden de vrouwelijke personages in de romans geanalyseerd. De vragen die centraal staan zijn: Wat voor soort vrouwen en dilemma's biedt de schrijfster aan de lezer aan? Hoe wordt de (moderne) vrouw in het verhaal weergegeven? Wat onderneemt zij en hoe verhoudt zij zich tot de maatschappij? En welke boodschap geeft de schrijfster aan het einde van het verhaal mee? Deze analyses zullen helpen om inzicht te krijgen in de manier waarop de moderne vrouw in deze verschillende periodes werd vormgegeven en gerepresenteerd in de literatuur.

¹⁸ Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 111-112; Van Boven, *Bestsellers in Nederland 1900-2015*, 68; In Cécile de Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg* (Amsterdam 1984) [Eerste druk 1897] wordt de 'New Woman' op bladzijde 243 ook bij de naam genoemd; Erica van Boven, *Een hoofdstuk apart*, 106.

¹⁹ A. Salomons, *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* (1915; Amsterdam 1986); Van Boven, 'Realisme en ideologie'.

²⁰ Van Ammers-Küller, *De Opstandigen*; Van Boven, *Bestsellers in Nederland*, 70.

Hoofdstuk 1. Een optimistische blik op de toekomst

De contouren van een 'nieuwe vrouw'

Gedurende de negentiende eeuw werd de huiselijke sfeer gezien als het domein van de vrouw. Zij verzorgden het huishouden, soms bijgestaan door een dienstbode. Deze situatie had betrekking op vrouwen uit de hogere klassen en occasioneel vrouwen uit de (hogere) middenklasse. Het ideaal van huiselijkheid, waarin de vrouw het huishouden verzorgde, begon in de loop van deze eeuw onder alle lagen van de bevolking belangstelling op te wekken, ook al was voor de lagere klassen het ideaal van de huismoeder niet haalbaar. Zij konden zich niet veroorloven dat de vrouw geen betaalde arbeid verrichte. De tendens was dat de vrouw zich alleen uit economische noodzaak buitenshuis begaf. Naast werken waren er voor vrouwen weinig mogelijkheden om zich buitenshuis te begeven. De verveling sloeg dan ook vaak toe bij vrouwen uit de hogere klassen.²¹

Naarmate de eeuw vorderde, bleven steeds meer vrouwen uit de hogere klassen ongehuwd. Wanneer een vrouw niet trouwde, werd zij al snel weggezet als een 'oude vrijster'. De precieze reden dat er meer vrouwen ongetrouwd achter bleven, is niet nauwkeurig aan te wijzen. Waren het juist de mannen die kozen voor een ongehuwd bestaan? Stelden de vrouwen uit de hogere klassen te hoge eisen of kozen zij er bewust voor om niet te trouwen? Mannen waren in ieder geval in staat om met vrouwen uit andere klassen te trouwen, omdat zij wel sociale bewegingsvrijheid hadden. Wat zeker was, was dat de ongetrouwde vrouwen als een last werden ervaren. De ongetrouwde vrouw werd nu namelijk financieel afhankelijk van een man in de familie en zelf werken was vaak geen optie voor deze vrouwen.²²

Mocht deze ongetrouwde vrouw haar eigen geld gaan verdienen, kon dat bijvoorbeeld als gouvernante, gezelschapsdame of onderwijzeres. Schrijf- en vertaalwerk was ook een manier om wat bij te verdienen. Vrouwen konden ook betrekking vinden als dienstbode van een welgesteld gezin. Het recht van (ongetrouwde) vrouwen om te werken of passend onderwijs te ontvangen, was een kwestie die in de loop van de eeuw steeds meer op de voorgrond kwam. Zo kreeg het meisjesonderwijs de nodige aandacht en werd in 1867 de eerste Middelbare school voor Meisjes (MSM) opgericht. Wel bevestigde dit de scheiding tussen de MSM en de Hogere Burgerschool (HBS). Daarnaast werd in 1871 Aletta Jacobs (1854-1929) toegelaten tot de Universiteit van Groningen.²³

²¹Kloek, *Vrouw des huizes*, 148-149.

²²Kloek, *Vrouw des huizes*, 165-167; De Haan, *Sekse op kantoor*, 32-33.

²³ Kloek, *Vrouw des huizes*, 168; 172; Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 96-98.

De toelating van vrouwen tot de HBS en universiteiten was aanvankelijk uitzonderlijk, omdat deze instellingen voorheen alleen voor mannen toegankelijk waren. Toch volgden na Aletta Jacobs meer vrouwelijke studenten. De precieze aantallen van vrouwelijke studenten zijn vaak moeilijk te achterhalen. Het gaat namelijk vaak alleen om ‘volledig ingeschreven’ studenten die hun studie hebben afgemaakt. De promotie werd vaak pas gerekend als afronding van de studie. De cijfers die er zijn, zijn daardoor dus onvolledig en houden geen rekening met andere manieren dat vrouwen aanwezig waren op de universiteit. Zo werd de universiteit bijvoorbeeld bezocht door vrouwen die hun MO-akte²⁴ wilden halen.²⁵

Vrouwelijke studenten zorgden in de beginjaren niet voor veel ophef. Het ging om een handjevol studentes, die er vaak voor kozen zich te conformeren aan de mannelijke standaard. Door hard te werken en onopvallende kleding te dragen probeerden zij meer mens dan vrouw te zijn. Dit zorgde tegelijkertijd voor de opvatting dat de studie hen onvrouwelijk maakte. Deze studerende vrouwen werden vaak aangeduid als ‘blauwkous’, een spotnaam voor geleerde vrouwen. Vrouwen kozen voor vakken met beroepsmogelijkheden. Geneeskunde, Farmacie en Biologie waren populaire vakken in tegenstelling tot Filosofie, Godgeleerdheid en de Klassieke Talen. De laatstgenoemde vakken werden als te abstract en dus als ongeschikt voor vrouwen gezien.²⁶

Toen het aantal vrouwelijke studenten toenam, mede door de (recente) toelating tot de HBS, laaide het debat rondom studerende vrouwen op. Vooral vanaf de jaren 1890 verschenen er veel brochures en artikelen met argumenten tegen de zogenaamde ‘vrouwenstudie’. Tegenstanders van studerende of werkende vrouwen hadden de opvatting dat deze vrouw uit was op taken die de man toebehoorden. Zij waren bang dat deze vrouwen vermannelijkten en spraken ook wel van een ‘derde sekse’ die eigenlijk geen vrouw meer genoemd kon worden. Dit idee van een ‘derde sekse’ werd vaak gebruikt als tegenargument van studerende vrouwen en was sterk verbonden met biologische argumenten. Er verschenen dan ook voldoende sociaal-darwinistische verhandelingen over de juiste plaats van de man en vrouw in de samenleving, door Bosch ook wel sekse-darwinisme genoemd. Deze verhandelingen werden namelijk gebruikt om via mentaal en biologisch onderzoek de plek van de vrouw binnenshuis te legitimeren, net als die van de man in het openbare leven. De energie van een studerende (of werkende vrouw) ging bijvoorbeeld te veel

²⁴ Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 104-105: ‘Door het afleggen van MO-staatsexamens kon men in het bezit komen van onderwijsbevoegdheden die vergelijkbaar waren met die welke verbonden waren aan de verschillende academische examens. [...] Voor vrouwen was het halen van een MO-akte lange tijd een belangrijke toegangsweg tot de universiteit. Er werden namelijk geen eisen gesteld aan de vooropleiding.’

²⁵ Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 104-107.

²⁶ Pegtel, *Buitengewone vrouwen*, 74-76; 80; M. Kivejczyk, ‘Vrouwen kozen exact; studie en beroepsuitoefening rond de eeuwwisseling’, *Germina* 16 (1993) 234-247, aldaar 239.

naar haar hersenen, waardoor haar reproductieve organen ermee op zouden houden. Op deze manier jaagden deze verhandelingen de lezers angst aan voor het ontstaan van een 'derde sekse'. Het idee was dat de toenemende intellectualiteit van de studerende vrouw gepaard ging met aseksualiteit en geslachtsloosheid.²⁷

Tegelijkertijd ontstonden er vanaf 1880 diverse vrouwenbewegingen²⁸ opgericht die zich inzetten voor vrouwenrechten. Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw zetten zij zich vooral in voor beter onderwijs voor vrouwen en de erkenning en waardering van vrouwenarbeid. Een beroep dat steeds meer belangstelling kreeg, was die van typiste. In de Verenigde Staten was de typemachine in de jaren 1880 al een vast onderdeel van het kantoor. Nederland volgde rond 1885 en na 1900 was ook hier de typemachine niet meer weg te denken. Omdat typen als nieuw werk nog niet met een specifiek gender werd geassocieerd, konden vrouwen niet het verwijt krijgen dat ze mannenwerk afpakten.²⁹ In 1898 werd ook de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid georganiseerd om de waarde van vrouwen voor de samenleving te benadrukken. Vrouwen waren dus actief bezig met hun rol in de samenleving.

De studerende en/of werkende vrouw werd in verband gebracht met de opkomst van een nieuw soort vrouw; een vrouw die zich onafhankelijk opstelde en daarmee de grenzen van sekse opzocht. In Engeland en de Verenigde Staten werd deze vrouw vanaf 1894 aangeduid als de 'New Woman'. Wat waren verder kenmerken van deze moderne of 'nieuwe' vrouw aan het einde van de eeuwwisseling in Nederland? Dit was bijvoorbeeld een vrouw op de fiets. De fiets was het symbool van moderniteit aan het einde van de negentiende eeuw. Voor de vrouw stond het vervoermiddel symbool voor onafhankelijkheid en vrijheid. Vanaf de jaren 1850 kwam de fiets op als vervoermiddel en vanaf de jaren 1880 werd er door tijdgenoten gesproken van een 'wielermanie'. Ook door vrouwen werd de fiets steeds vaker opgepakt. In eerste instantie werd dit gedaan door de hogere burgerij en werd dit als luxe gezien. De fiets was in de 'mode' en zo verklaarden

²⁷ Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 135; Mak, *Mannelijke vrouwen*, 274.

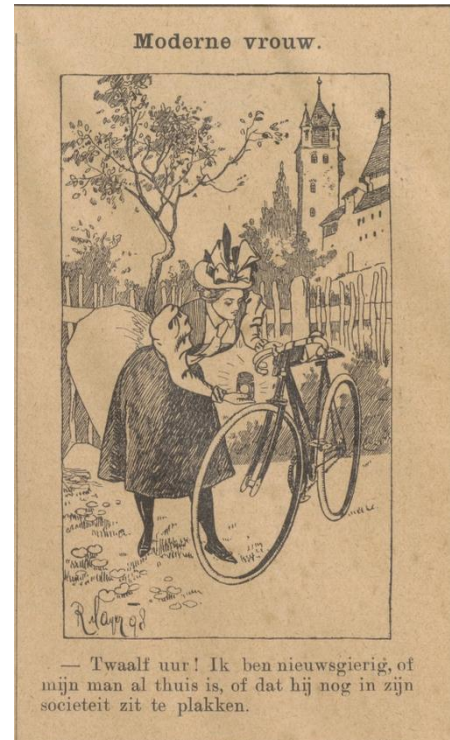
²⁸ Zoals de Vrije Vrouwen Vereeniging (VVV) (1889-1903), de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (1894-1919) en de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (1907-1920). Zie: Atria, 'Vrouwenkiesrecht in Nederland' Atria, <https://atria.nl/nieuws-publicaties/vrouwen-in-de-politiek/vrouwenkiesrecht-in-nederland/> [1/1/2019], geraadpleegd op 2 augustus 2024.

²⁹ De Haan, *Sekse op kantoor*, 42-48.

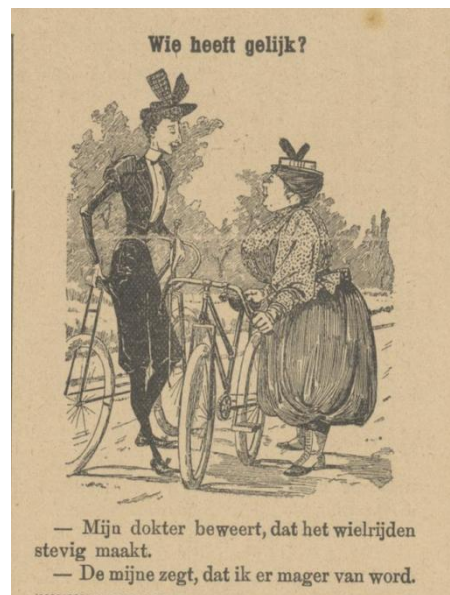
tijdgenoten dan ook het toenemende enthousiasme van vrouwen voor de fiets. Elbert omschrijft in *Radelnde Nationen* de toenemende belangstelling van het fietsen door vrouwen als grensoverschrijdend fenomeen. Opvallend is dat de fietsende vrouw halverwege de jaren 1890 meer aandacht kreeg in het publieke debat. Volgens Elbert was de aanleiding hiervoor het potentieel voor vrouwen om onafhankelijkheid te ervaren.³⁰

Een ander aspect waarop de ‘nieuwe vrouw’ zich onderscheidde, was via haar kleding. Studerende vrouwen stonden bijvoorbeeld bekend om hun ‘mannelijke’ kledingstijl, en ook de fiets leidde tot discussie over ‘geschikte’ vrouwenkleding: rok, broek, of broekrok? De broek werd gezien als een strijdmiddel van de vrouwenbeweging, hoewel slechts een klein aantal vrouwen deze daadwerkelijk droeg. Deze vrouwen veroorzaakten veel publiciteit en een breed publiek debat. Door het dragen van broeken, het kort knippen van haar en het gebruik van wandelstokken, breidden vrouwen de definitie van vrouwelijkheid uit en betraden ze terreinen die voorheen als exclusief mannelijk werden beschouwd.³¹

Veel vrouwen en feministen namen in eerste instantie afstand van deze broekdragende vrouwen. Zij werd in het publieke debat dan ook vaak neergezet als ‘manvrouw’ met de broek aan en een sigaret in haar mond. Een broek dragen als vrouw was voor veel vrouwen voor de eeuwwisseling een te grote stap om te nemen. Maar een vrouw hoefde dan ook niet gelijk een broek te dragen om zichzelf als modern neer te zetten. Er was ook een groep vrouwen die pleitte voor meer praktische, hygiënische en daardoor ‘gezondere’ kleding voor vrouwen. Deze reformbeweging wilde bijvoorbeeld af van het knellende korset. Grote aanhang



Afbeelding 1. Moderne vrouw met de fiets, *Haagsche Courant*, 10 juli 1899, 20.



Afbeelding 2. Vrouwen met een broek op de fiets, *Haagsche Courant*, 12 augustus 1895, 16.

³⁰ Anne-Katrin Elbert, *Radelnde Nationen: die Geschichte des Fahrrads in Deutschland und den Niederlanden bis 1940* (Frankfurt 2010) 124-126, 131, 406.

³¹ Mak, *Mannelijke vrouwen*, 244-245; 274.

vond de reformbeweging niet, maar deze zette wel de eerste stappen voor een mentaliteitsverandering waarin kleding een bepaald niveau van comfort en hygiëne moest hebben. Meer praktische kleding betekende ook meer bewegingsvrijheid voor de vrouw. Deze bewegingsvrijheid was ook belangrijk om te kunnen fietsen. Reformkleding stond alleen niet bekend om zijn schoonheid, maar werd eerder gezien als vormloze kleding zonder verdere elegantie.³²

De handeling van het roken werd ook gezien als grensoverschrijdend gedrag en was bij uitstek een mannelijke activiteit. Roken werd daarom ook gezien als het teken van een moderne vrouw. De ‘manvrouw’ of ‘derde sekse’ werd in (buitenlandse) karikaturen afgebeeld met een sigaret of zelfs sigaar. Over rokende vrouwen aan het einde van de negentiende eeuw is verder weinig bekend. Hoeveel vrouwen daadwerkelijk rookten, is dan ook onduidelijk. Kranten berichtten echter over rokende vrouwen in het buitenland, zoals in Engeland, waar in 1895 ‘moderne dames’ al sigaretten rookten.³³

Vrouwen die de bestaande genderrollen uitdaagden, werden ook het onderwerp van komische prenten. Kloek schrijft dat er in Nederland in de negentiende eeuw in eerste instantie weinig grappen gemaakt werden over de strijd der seksen. Als dit werd gedaan ging het vaak om buitenlandse vrouwen die bespot werden, zoals vrouwen die de broek aan hadden. Wel schrijft Kloek dat grappen over man-vrouwverhoudingen toenamen in Nederland vanaf 1870, het moment dat de vrouwenkwestie een veelbesproken onderwerp werd. Ook Mak constateert dat deze grappen of karikaturen toenamen zodra deze ‘moderne vrouwen’ meer in de openbaarheid traden.³⁴ In tegenstelling tot Nederland kende een land zoals Engeland een lange karikatuurtraditie. Veel grappen of karikaturen werden dan ook vertaald naar het Nederlands en vervolgens in de krant geplaatst. Het beeld van ‘moderne vrouwen’ had dus een internationale dimensie.³⁵

Een belangrijk thema in de media was dat de ‘moderne vrouw’ haar taken als echtgenote en moeder verwaarloosde. Zo stond er in de *Limburger Koerier* in 1897 een humoristisch verhaaltje over de moderne huisvrouw (origineel geplaatst in een Engels tijdschrift). De moderne huisvrouw had het in dit verhaal druk met allerlei lezingen en besprekingen. Toen zij thuiskwam, zag zij een prachtig kind spelen voor hun woning:

³² K.P.C de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920. Van een traditioneel bepaald kledingpatroon naar een begin van modern kledinggedrag* (Hilversum 1991) 201-203.

³³ *Algemeen Handelsblad*, 17 april 1898, 9. *De Morgenpost*, 17 maart 1893, 6 schreef dat er in Engeland goede zaken werden gedaan met ‘geparfumeerde cigareten’.

³⁴ Mak, *Mannelijke vrouwen*, 274; Kloek, *Vrouw des huizes*, 147.

³⁵ M. van der Klein, ‘Engelse suffragettes in een Nederlandse Vrouwenrubriek. Een confrontatie in prenten’, *Jaarboek van vrouwen geschiedenis* 14 (1994) 86-106, aldaar 92.

[...] Als ik maar wist van wie dat kind is?” - “Had het blond haar?” vroeg de moderne echtgenoot. - “Ja!” - “En blauwe oogen?” - “Prachtige blauw oogen!” - “En een smerige blouse aan?” - “Ja een zeer vuile!” - “Dan weet ik, wiens kind het is!” - “Nu?” - “Het onzel!”.³⁶

Werk en het huishouden zijn niet te combineren. Dat wordt op een grappige manier duidelijk gemaakt in het verhaal. De moderne vrouw verwaarloost het moederschap als zij haar aandacht aan andere zaken besteedt.

Illustraties in de krant speelden ook in op de ongehuwde moderne vrouw, die de huidige normen en waarden uitdaagde. Op de onderstaande illustratie is een vrouw te zien, met haar haar opgestoken en een sigaret in haar hand. Tegen haar oom zegt zij: ‘Ja, oom, ik ben nu door mijne examens heen. Nu moet ik een man zoeken, die de huishouding kan waarnemen’. De rollen waren omgedraaid voor deze moderne vrouw in de illustratie. Deze prent is een goed voorbeeld van de grappen over omgekeerde genderrollen, gebaseerd op de ontwikkelingen in de samenleving.



Afbeelding 3: ‘Moderne vrouw’ in de *Haagsche Courant*, 18 september 1899, 17.

Ontwikkelingen in romans

Vanaf 1894 plaatsten Nederlandse kranten meerdere berichten over de ‘New Woman’ en de ‘nieuwe Engelsche romans’.³⁷ De invloed van de romans die in Engeland geschreven werden, namelijk de ‘roman der moderne vrouw’³⁸, werden als belangrijke invloed gezien voor het ontstaan van de ‘New Woman’. Het genre werd ‘niet alleen geschreven door vrouwen, maar het wordt geschreven door vrouwen, over vrouwen van het standpunt der vrouw’.³⁹ De ‘New Woman’ werd

³⁶ *Limburger Koerier*, 24 augustus 1897, 2.

³⁷ *Algemeen Handelsblad*, 21 juli 1895, 6.

³⁸ *Het nieuws van den dag*, 11 november 1894, 1.

³⁹ *Ibidem*.

als Angelsaksisch fenomeen gezien, waar men in Nederland nog niet heel veel van merkte.⁴⁰ De ontwikkelingen in Engeland werden door Nederlandse media gevolgd en beschreven.⁴¹ Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw verschenen er in Nederland ook romans en brochures over de (veranderende) rollen van de vrouw van zowel binnenlandse maar voornamelijk buitenlandse auteurs. Na 1880 nam het aantal vrouwelijke auteurs in Nederland ook sterk toe. Daarnaast beleefden werken zoals John Stuart Mills *De slavernij der vrouw* (1870) opnieuw meerdere herdrukken in Nederland.⁴²

Wat waren belangrijke thema's in deze 'New Woman' romans? Belangrijke thema's waren voornamelijk onderwerpen zoals onderwijs, arbeid en het huwelijk.⁴³ Een roman die vaak als eerste genoemd werd was *The Heavenly Twins* (1893) geschreven door Sarah Grand (1854-1943). In Nederland werd dit werk in 1895 vertaald door 'Mevr. Willeumier'. Daarnaast werden er advertenties in de krant geplaatst die spraken over het grote succes en de actualiteit van de roman.⁴⁴ In 1894 werd de roman al besproken in de Nederlandse krant, want als 'Mrs. Sarah Grand's roman *The heavenly twins* in de Londensche wereld niet zulk een ontzagelijken opgang had gemaakt, zou hij hier niet eer eene bespreking waard zijn dan een half dozijn andere boeken'.⁴⁵ De roman zelf bevatte meer dan 700 bladzijden en behandelde onder andere thema's als onderwijs voor vrouwen, seksualiteit en kwesties over het huwelijk. In de roman kwamen meerdere 'nieuwe vrouwen' langs, net als vrouwen die het traditionele vertegenwoordigden. Er werd ook specifiek aandacht gegeven aan (sociale) zuiverheid. Sociale zuiverheid hield in dat voornamelijk vrouwen zich hielden aan strenge standaarden zoals kuisheid. Het idee was om de seksuele normen in de samenleving te verbeteren. Meestal waren deze normen gericht op vrouwen, maar Sarah Grand legde in haar roman de verantwoordelijkheid bij mannen.⁴⁶ Het personage Evadne weigerde bijvoorbeeld haar huwelijk te consumeren uit angst voor seksueel overdraagbare ziektes, zoals syphilis. Edith, een traditioneel personage, was gehoorzaam aan haar man en liep hierdoor juist syphilis op. Zij bracht hierdoor een ziekelijk kind ter wereld en Edith overleed uiteindelijk aan haar ziekte. In *The Heavenly Twins* werd kritiek gegeven op de dubbele moraal tussen mannen en vrouwen op het gebied van seksuele zuiverheid, maar ook op het gebied van educatie en zelfontplooiing. Gedurende het

⁴⁰ *Het Nieuws van den Dag*, 8 september 1895, 3.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Streng, *De roman in de negentiende eeuw*, 302; Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 112.

⁴³ Heilmann, *New Woman Fiction*, 4; Ledger, *The New Woman*, 10-17.

⁴⁴ *Het Nieuws van den Dag*, 16 oktober 1895, 3. Voorbeelden andere advertenties: *Zutphensche Courant*, 24 maart 1899; *Het nieuws van den dag*, 23 september 1894, 1.

⁴⁵ *Het Nieuws van den Dag*, 11 september 1894, 1.

⁴⁶ Heilmann, *New Woman Fiction*, 51; 79-84.

verhaal onderhandelden de personages constant over de bestaande normen voor vrouwen binnen het kader van het huwelijk.⁴⁷

Andere romans die genoemd werden als 'New Woman' romans waren onder andere *Keynotes* (1893) door George Egerton (pseudonym van Mary Bright, 1859-1945) en *The Story of a Modern Woman* (1894) door Ella Hepworth Dixon (1857-1932).⁴⁸ Egertons *Keynotes* bevatte korte verhalen over grensverleggende vrouwen. De boodschap van de schrijfster was dat vrouwen veel meer konden bereiken als zij zich onttrokken van het patriarchaat.⁴⁹ *The Story of a Modern Woman* ging over een vrouw die na het overlijden van haar vader besloot om, in plaats van te trouwen, zelf haar geld te gaan verdienen als journalist in Londen. Zij kwam obstakels tegen, maar door sterk te zijn kon de moderne vrouw zichzelf bewijzen.⁵⁰

Voor het einde van de eeuwwisseling nam ook in Nederland het aantal vrouwelijke auteurs toe. In veel van deze werken speelde de vrouwenkwestie een rol. Naast brochures, werd er ook gebruikgemaakt van idealistische romans, tendensromans of emancipatieromans als medium voor de discussie rondom de vrouwenkwestie. De onderwerpen van tendensromans waren vooral gecentreerd rondom de sociale kwestie. Door literatuurcritici werden dit soort romans meestal niet gunstig beoordeeld; er was niks artistieks aan. Tendensromans stonden geheel in dienst van de boodschap die erin verkondigd werd. Toch werden dit soort romans veel gepubliceerd en gelezen tijdens het *fin de siècle*.⁵¹ Zo schreef Codien Zwaardemaker-Visscher (1835-1912) al langer over vrouwenemancipatie. Haar roman *Tante Agathe's voogdijschap. Onwettig toch recht* (1897) ging erover dat vrouwen het recht zouden moeten hebben om over andere kinderen voogdijschap te kunnen uitoefenen. Onder de Nederlandse wet was dit namelijk niet mogelijk.⁵² Cornélie Huygens (1848-1902) baarde veel opzien met de sleutelroman *Barthold Meryan* (1897). Zowel het socialisme als de vrouwenkwestie speelden hierin een belangrijke rol. Zo ging de mannelijke hoofdpersoon een vrij

⁴⁷ Monika Pietrzak-Franger, 'Sarah Grand, *The Heavenly Twins* (1893)' in: Martin Middeke en Monika Pietrzak-Franger (red.), *The Handbook of the English Novel, 1930-1900* (Berlijn 2020) 482, 479; Sally Ledger, 'The New Woman and Feminist Fiction' in: Gail Marshall (red.), *The Cambridge Companion to the Fin de Siècle* (Cambridge 2008) 153-186, waarvan 158-159; S. Grand, *The Heavenly Twins* (1894).

⁴⁸ *Het Nieuws van den Dag*, 11 september 1894, 1.

⁴⁹ Lisa Hager, 'A Community of Women: Women's Agency and Sexuality in George Egerton's *Keynotes* and *Discords*' *Nineteenth Century Gender Studies* 2:2 (2006) 1-26, waarvan 1-7; G. Egerton, *Keynotes* (1893). De roman was vertaald met als titel *Een vrouwenleven*, zie *Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage*, 27 november 1897, 2.

⁵⁰ Heilmann, *New Woman Fiction*, 169; E. Hepworth-Dixon, *The Story of a Modern Woman* (1894).

⁵¹ Jacqueline Bel, *Bloed en rozen, Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945* (Amsterdam 2015) 149; N. Duijm, *Een verwerpelijke genre? De tendensroman in Nederland 1848-1900* (Bachelorscriptie Geschiedenis, Universiteit Leiden, Leiden 2022).

⁵² Lotte Jensen, *Visscher, Jacobina Berendina*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*.

<https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Visscher> [29/03/2018], geraadpleegd 6 juli 2024. Hiervoor had zij bijvoorbeeld in 1885 *De ruïne van Oldenborgh* geschreven over een vrouw die een dilemma heeft; haar veramde adellijke familie heeft namelijk financiële nood, maar zij hoorde als dame niet te werken.

huwelijk aan met de socialistische studente Anna Denner.⁵³ Anna de Savornin Lohman (1868-1930) was ook een bekende auteur tijdens het *fin de siècle*, maar zij stond eerder bekend om haar ‘antifeministische’ houding. Volgens haar was de liefde van een man het belangrijkste wat een vrouw kon krijgen. In haar roman *Het ééne nodige* (1897) was de hoofdpersoon Katie een onafhankelijke vrouw, maar juist hierdoor liep het slecht met haar af.⁵⁴

Naast de toename van romans waarin de voor- en nadelen van de vrouwenemancipatie werden verbeeld, kregen jeugdromans ook een sterke impuls. De bakvisroman, gericht op tienermeisjes, was een populair genre dat opkwam in de tweede helft van de negentiende eeuw. De jonge bakvis haalde vaak kattenkwaad uit en was een jongensachtig meisje. Zij was rebels en daagde de gendernormen uit, maar schikte zich aan het einde van het verhaal meestal in de verwachte rol van echtgenote en moeder. Louisa May Alcott's (1832-1888) *Little Women* (1868) wordt gezien als de eerste bakvisroman en werd in Nederland vertaald in 1876, 1880 en 1886 met als titel *Onder moeders vleugels*. De eerste bakvisroman van Nederlandse bodem was *Een klaverblad van vier* (1894) door Tine van Berken (1870-1899). *School-idyllen* (1900) van Top Naeff (1878-1953) was ook een veelgelezen bakvisroman rond de eeuwwisseling. Activiteiten waarmee de moderne vrouw geassocieerd werd, kwamen ook voorbij in de bakvisromans gericht op tienermeisjes. Fietsen was bijvoorbeeld een nieuwe activiteit die door bakvissen werd uitgevoerd. Het fietsen werd in eerste instantie nog als controversieel gezien; als iets avontuurlijks dat verkeerd kon aflopen.⁵⁵ Over de rol van de vrouw in de maatschappij werd dus volop geschreven rond de eeuwwisseling. De roman die echter voor de meeste commotie zorgde was *Hilda van Suylenburg* (1897) door Cécile de Jong van Beek en Donk.

Hilda van Suylenburg (1897)

Schrijfster Cécile de Jong van Beek en Donk hield zich in haar leven druk bezig met de vrouwenkwestie. Vanaf 1895 was ze ook regelmatig op de fiets te vinden op advies van haar arts

⁵³ J. Carlier, ‘Emilie Claeys (1855-1943), een adepte van August Bebel's ‘vrije huwelijk’? Een ‘grote’ oefening in historische kritiek: het persoonlijke en het politieke in een socialistisch-feministische strijd aan het einde van de 19e eeuw’, *Brood en Rozen* 3 (2008) 5-25, aldaar 9. P. Rooy, ‘Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) 625-640, aldaar 633-634.633-634; C. Huygens, *Barthold Meryan* (1897).

⁵⁴ A. de Savornin Lohman, *Het ééne nodige* (1897); Ernestine van der Wall, *Lohman, Catharina Anna Maria de Savornin*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Lohman> [21/07/2017], geraadpleegd 6 juli 2024. Een andere bekende roman was *Moderne Vrouwen* (1896) door Laura Marholm (1854-1928) (vertaald uit het Duits). Zes verhalen over de vrouwenkwestie. De auteur was van mening dat een vrouw, ook een nieuwe vrouw, zonder man niks was.

⁵⁵ Maartje Dingemans, Literature as a historical source? The bakvisroman as a snapshot of social change, 1894-1921 (Researchmasterscriptie Geschiedenis, Universiteit Leiden, Leiden 2022) 2; 18; 42; 48.

Catharine van Tussenbroek (1882-1925). In 1893 was De Jong van Beek en Donk met haar man afgereisd naar de Verenigde Staten. Zij ervoer het als een land van vrijheid en gelijkheid en raakte geïnspireerd door de vrouwenbeweging. Tijdens haar bezoek bezocht ze ook de World's Columbian Exposition in Denver, waar een Women's Building stond met een overzicht van werk van vrouwen uit de negentiende eeuw. In 1898 zou De Jong van Beek en Donk zelf presidente zijn van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid.⁵⁶ Eenmaal terug in Nederland besloot Elsa, de zus van Cécile, om rechten te gaan studeren. Dit was in 1893, toen er in Nederland nog geen vrouwelijke juriste bestond: een enorme uitdaging dus.⁵⁷ Tegelijkertijd groeide Céciles drang om een roman te schrijven over een vrouw die zich onttrok uit het alledaagse leven en door middel van een studie in de rechten zich tot een nieuwe vrouw zou transformeren. De Jong van Beek en Donk liet zich dus sterk inspireren door haar omgeving, maar ook door haar dromen voor de toekomst. De komende jaren zou Cécile werken aan haar debuutroman.⁵⁸

Toen haar roman in 1897 in de schappen kwam, werd het al snel het gesprek van de dag. *Hilda van Suylenburg* wordt tegenwoordig zelfs beschreven als een 'litteraire encyclopedie van het feministisch rechtsgevoel'. Alle verschillende richtingen en thema's die de vrouwenkwestie betroffen, kwamen voorbij.⁵⁹ *Hilda van Suylenburg* was een bestseller. De roman werd voor de vijfde keer herdrukt in 1899 en was daarmee het meest herdrukte boek rond de eeuwwisseling. Ook werd de roman vertaald voor omringende landen, namelijk in het Duits, Pools, Frans en Zweeds. Volgens onder andere Bosch, De Braun en De Haan toonde ook de grote stroom aan brochures die volgden naar aanleiding van de roman en de vanzelfsprekendheid waarmee er naar de roman verwezen werd aan hoe bekend *Hilda van Suylenburg* was. Iedereen kende 'de Hilda'.⁶⁰

In *Hilda van Suylenburg* wordt de lezer een variatie aan vrouwentypen aangeboden. Hierin is ook een hiërarchie te onderscheiden. Het verhaal speelt zich af in het Haagse aristocratische milieu waar Hilda kennis mee maakt na het overlijden van haar vader. Zij komt terecht bij haar tante. In de aristocratische wereld zijn er veel vrouwen die last hebben van kwaaltjes, omdat zij betekenis en inhoud misten in hun leven. Hilda's nichtje Eugénie 'liet denken aan een lief miniatuurtje uit het einde van de vorige eeuw',⁶¹ heeft vaak last van hoofdpijn en is snel overspannen. Zij eindigt uiteindelijk in een krankzinnigengesticht. Dan is er Isabelle Pankaert, die ook ziekelijk is. Haar moeder geeft al het geld uit aan haar studerende zoon, waardoor het potentieel van Isabelle

⁵⁶ Elisabeth Leijnse, *Cécile en Elsa, strijd bare freules* (Breda 2015) 142-144.

⁵⁷ Elsa heeft haar studie uiteindelijk niet afgemaakt. De eerste vrouw die in Nederland promoveerde in de rechten was Adolphine Kok (1879-1928) in 1903. Zie ook Leijnse, *Strijd bare Freules*, 173.

⁵⁸ Leijnse, *Strijd bare Freules*, 130.

⁵⁹ Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 111-113.

⁶⁰ Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 112; M. Braun, 'Vrouwenleven', in: Jan Bank en Maarten van Buuren eds., *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000) 503-521, aldaar 503; De Haan, *Sekse op kantoor*, 49.

⁶¹ De Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg*, 9.

onbenut blijft. Op het advies (en dankzij de middelen) van de arts Corona van Oven, krijgt zij pianoles van mevrouw Noorman. Zij mag van haar broer haar leven als artiest uiteindelijk niet voortzetten. Otilie van Heemeren is 'het mooiste vrouwtje van Den Haag'⁶² en vergaat door de verveling. Otilie heeft de potentie om een begaafd schilderes te worden, maar doet uiteindelijk niks met haar artistieke gave.⁶³ Het ontbreken van een doel in het leven van vrouwen uit hogere klassen was een bekend fenomeen. De Jong van Beek en Donk beschrijft in deze personages de complicaties van de bestaande vrouwen uit de hogere klassen.

Er is een speciale rol weggelegd voor Amerikaanse personages. De Amerikaanse vrouwen bieden in het verhaal een ander perspectief waarmee de lezer naar de Nederlandse genderrollen in de maatschappij kan kijken. Zo ontmoeten wij Gladys, presidente van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. In het verhaal worden er grappen gemaakt dat zij de hele dag speeches moet houden.⁶⁴ Gladys' zus Maud komt ook op bezoek. Zij wordt omschreven als een 'statige, groote vrouw, heel knap nog, niettegenstaande het drukke leven van eerste geneesheer aan een groot ziekenhuis haar zwarte haren met veel zilver doorstreept'⁶⁵. Het verhaal van Gladys loopt uiteindelijk niet goed af: bij de bevalling van haar kind komt zij te overlijden. Haar overlijden is extra pijnlijk, omdat haar zus Maud volgens de Nederlandse wetgeving als vrouw geen voogdij over Gladys' kinderen kan verkrijgen. Vlak voordat Gladys overlijdt, vervloekt deze Amerikaanse vrouw de Nederlandse vrouwen die onverschilling zijn voor dit soort toestanden.⁶⁶

Amerika wordt in het verhaal meerdere keren voorgesteld als een vooruitstrevend land waar de vrouw vrij is. In Amerika had Hilda zelf dan ook een serie van werkende vrouwen ontmoet. Al deze vrouwen waren elegant en Hilda verbaasde zich over 'de macht van holle frases' die men in haar omgeving maakt over de negatieve effecten van werkende vrouwen.⁶⁷ In de roman wordt ook veel verwezen naar buitenlandse voorbeelden en romans. Zo worden Harriet Beecher Stowe (1811-1896)⁶⁸ en Octavia Hill (1838-1912)⁶⁹ genoemd⁷⁰, maar ook George Eliot (1819-1880)⁷¹ en

⁶² Ibidem, 25.

⁶³ Ibidem, 25, 45, 52, 63, 118, 124.

⁶⁴ Ibidem, 46, 48.

⁶⁵ Ibidem, 240.

⁶⁶ Ibidem, 303. Vanaf 1901 kon de vrouw in Nederland voogdij over andere kinderen verkrijgen, zie Willemien Hendrika Posthumus-van der Groot en Anna de Waal, *Van moeder op dochter: De Maatschappelijke Positie Van De Vrouw In Nederland Vanaf De Franse Tijd* (Nijmegen 1977) 342.

⁶⁷ De Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg*, 138. Op bladzijde 146 staat het volgende: 'Hilda dacht aan een paar Amerikaanse meisjes, die zij in Philadelphia had ontmoet, de ene boekhoudster, de andere stenografe, twee slanke feetjes vol frisheid en gratie, zij dacht aan een vrouwelijke advocate in Washington, de elegantste vrouw die ze ooit gezien had, en ze verbaasde zich over de macht van holle frases.' Ook bladzijde 55, 253, 261, 290 wordt over Amerika geschreven.

⁶⁸ Harriet Beecher Stowe was een Amerikaanse abolitioniste en schrijfster. Ze is de auteur van *Uncle Tom's Cabin* (1852).

⁶⁹ Octavia Hill was een sociaal hervormster uit Engeland.

⁷⁰ Zie bijvoorbeeld: De Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg*, 38; 141.

⁷¹ George Eliot was een pseudoniem van Mary Anne Evans. Zij is de schrijfster van *Middlemarch* (1871-1872).

George Sand (1804-1876).⁷² Dit waren vrouwen die uitblonken en vaak ook nog moeder waren. Ook de tentoonstelling van Chicago wordt aangehaald, waar jonge Engelse gepromoveerde vrouwen portretten van hun kinderen hadden ingezonden om 'te bewijzen dat het mensenras niet hoeft te ontaarden of uit te sterven al hebben de vrouwen iets anders in haar hoofd dan meidenpraatjes'.⁷³

De arts Corona van Oven is een belangrijk personage in het verhaal. In 1898 is de vrouwelijke arts al langer in beeld. Zo was in 1878 Aletta Jacobs geslaagd voor haar artsexamen en daarna ook Catharine van Tussenbroek. De Jong van Beek en Donk kende de arts Van Tussenbroek ook persoonlijk en werd regelmatig door haar behandeld. Het personage Corona van Oven is ongetrouwd en heeft geen kinderen, maar dit is niet vanwege mannenhaat. Het is eerder een geval van vergeestelijking. Zij staat als het ware boven de seksen. In tegenstelling tot de 'derde sekse' die in de media het onderwerp van spot was, behield Corona wel haar vrouwelijkheid.⁷⁴ Het uiterlijk van Corona wordt omschreven als 'een mooie verschijning, met iets zeer edels, de hoge slanke gestalte in het lange zwartfluwelen kleed, dat tegen het bonte lichtglanzen van de andere damestoiletten streng afstak, maar mooi deed bij de zuidelijke ivoortint en de grote grijze ogen'.⁷⁵ De vrouwelijke arts werd aan het einde van de twintigste eeuw dan ook gezien als een ideaaltipe van de geëmancipeerde vrouw. Corona is zich er in het verhaal ook bewust van dat zij een voorbeeldfunctie heeft: zij mag op geen enkele manier falen.⁷⁶ Als arts had een vrouw twee aspecten: vrijheid en dienstbaarheid. Een belangrijke boodschap is dan ook dat de gemeenschap bij de vrouwenemancipatie net zo gebaat is als de vrouw zelf.⁷⁷ Corona kan gezien worden als het al bestaande moderne vrouwentype. Wel mist zij uiteindelijk iets: een gezin.

Het hoofdpersonage Hilda belichaamt uiteindelijk de moderne vrouw van de toekomst. Hilda wordt door haar nieuwe omgeving weerhouden van studie en werk. Er wordt benadrukt dat dit een vrouw lelijk zou maken.⁷⁸ Corona laat Hilda kennis maken met de vele onrechten waar arbeiders en de middenklasse mee te maken krijgen en opent haar ogen. Hierna besluit Hilda om rechten te gaan studeren. Op deze manier kan zij de samenleving structureel helpen. Ondertussen wordt zij ook verliefd op de socialistische Maarten van Hervoren. Aan het einde trouwen zij ook met elkaar en krijgen zij een kind. Hilda is dus getrouwd, moeder en heeft een baan. De boodschap is dat de vrouw van de toekomst al deze rollen kan combineren. In tegenstelling tot Corona, verliest

⁷² George Sand was een pseudoniem van Amantine Aurore Lucile Dupin. Zij was een Franse auteur en feministe. Zie in *Hilda van Suylenburg* de verwijzing op bladzijde 108.

⁷³ Ibidem, 141.

⁷⁴ Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 117-118.

⁷⁵ De Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg*, 64.

⁷⁶ Ibidem, 108-110.

⁷⁷ Braun, 'Vrouwenleven', 510.

⁷⁸ Braun, 'Vrouwenleven', 504, De Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg*, 146.

Hilda dan ook niks van haar vrouw-zijn. In de roman is de weg voor Hilda niet zonder tegenstand geweest. Er komen in het verhaal veel verschillende stereotypen voorbij, waaronder het schrikbeeld van de feminist:

Wat is toch eigenlijk vrouwenemancipatie, waar tegenwoordig zo dikwijls over gesproken wordt, ma? - Wat dat is, kind? zegt mevrouw, ja, dat is nou zo'n idee, om de vrouw mannelijk te maken en met 'n sigaar in de mond naar de stembus te laten gaan, terwijl de man thuis de kinderen verschoont. En toen proestte ze het uit.

'Zei ze dat wezenlijk?' riep Corona, ongelovig. Voor haar, wie de vrouwenkwestie hoogheilige ernst was, scheen Marguérite's verhaal een grapje uit de *Fliegende Blätter*.⁷⁹

Het type van Corona en Hilda wordt dan ook afgezet tegen het type feminist zoals werd neergezet door kranten en satirische weekbladen. Dat type wordt in het citaat hierboven omschreven als een mannelijke vrouw die vooral op elk gebied mannen na wilde doen.⁸⁰ In *Hilda van Suylenburg* is er constant conflict en spanning tussen verschillende denkbeelden. Alle argumenten voor en tegen de vrouwenemancipatie komen voorbij. Hilda moet hier constant haar weg in vinden en haar keuze om te gaan werken verdedigen. De Jong van Beek en Donk vond het dan ook belangrijk om in haar roman alle vooroordelen die tegenstanders van de vrouwenemancipatie gebruikten te ontkrachten. Het afschrikwekkend soort feminist wordt in de roman niet vertegenwoordigd door een personage, maar wordt constant door de 'traditionele' personages gebruikt om de ondernemingen van andere personages af te schrikken. Zo zegt iemand tegen Hilda: 'Freule, mag ik u het eerste kistje sigaren aanbieden, zodra u aan het roken begint?'⁸¹ De Jong van Beek en Donk geeft aan het einde van de roman dan ook de boodschap mee dat de vrouw van de toekomst kon werken en tegelijkertijd ook een goede echtgenoot en moeder kon zijn.

Reacties op 'de Hilda'

Als reactie op *Hilda van Suylenburg* ontstond er een debat over de waarheid of onwaarheid van de roman. Door velen werd het verhaal als niet realistisch gezien. Het schrikbeeld van de derde sekse

⁷⁹ De Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg*, 86.

⁸⁰ Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 118.

⁸¹ De Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg*, 276. Zie ook bijvoorbeeld bladzijde 274: 'Zij hadden het over dat afgezaagde *Fliegende Blätter*-type van de geëmancipeerde vrouw, dat ouderwetse basbleu-type, dat haast tot de legenden gaat behoren'.

werd door de tegenstanders van de vrouwenemancipatie gebruikt om vanuit een sociaal-darwinistisch perspectief de activiteiten die de moderne vrouw wilde ondernemen te ondermijnen. Volgens Bosch heeft *Hilda van Suylenburg* bijgedragen aan het beeld dat gestudeerde vrouwen de belangrijkste vertegenwoordigers waren van het politiek feminisme. Zij schrijft dat nog geen jaar later studerende vrouwen het mikpunt van kritiek werden.⁸²

Schrijfster Anna de Savornin Lohman (1868-1930) reageerde ook op de roman en de manier waarop de vrouwenkwestie aan bod kwam. Volgens haar overheerste in *Hilda van Suylenburg* te veel het verstand en miste de passie van de vrouw. De Savornin Lohman maakte onderscheid tussen echte vrouwe en feministen. Feministen waren volgens haar soms meer man dan vrouw; een derde geslacht. Alleen de echte vrouw kon de waarheid schrijven over het vrouwenbestaan. De Savornin Lohman waarschuwde dat types zoals Corona en Hilda de uitzonderingen waren. Er moest juist rekening gehouden worden met de gewone vrouwen en niet met uitzonderingen.⁸³

Andere recensenten achtten de roman juist van grote betekenis, al zagen zij wel in dat de roman geen hoge kunstwaarde had. Maar De Jong Van Beek en Donk en 'haar vast geloof in een alom ontwakend rechtvaardigheidsgevoel' gaf antwoord op belangrijke vragen en liet 'de wetten [...] leven'.⁸⁴ In kranten stonden uitgebreide besprekingen over *Hilda van Suylenburg*. Zo schreef Margaretha Meijboom (1856-1927) in *Het Nieuws van den Dag* over een denkbeeldige discussie die een man en een vrouw met elkaar hadden. De vrouw herkende veel situaties van de roman in het echte leven, terwijl de man hiervoor zijn schouders ophaalde. Uiteindelijk was de boodschap van deze denkbeeldige discussie dat iedereen *Hilda van Suylenburg* moest lezen, zodat zij de ernst van de situatie konden inzien. Eén ding was zeker: de vrouwenkwestie werd invoelbaar door de identificatie van lezers met de personages.⁸⁵

Hoopvol de nieuwe eeuw tegemoet

Een vrouw kon op verschillende manieren laten zien dat zij modern was. Zij kon bijvoorbeeld gaan studeren, maar zich ook traditioneel kleden. Als ze een stapje verder wilde of durfde te gaan, kon zij letterlijk een broek dragen en een sigaar roken. Door constant de grenzen tussen de seksen te vervagen, werd de discussie over de juiste rol van de vrouw alleen maar heviger. Tegenstanders

⁸² Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 123-124.

⁸³ Ibidem, 123-124.

⁸⁴ *Algemeen Handelsblad*, 19 december 1897, 5.

⁸⁵ *Het Nieuws van den Dag*, 23 januari 1898, 1. Nog enkele voorbeelden waarin *Hilda van Suylenburg* wordt aangeraden: *Tubantia*, 21 oktober 1898, 3; *De Telegraaf*, 7 oktober 1898, 5.

van de vrouwenemancipatie waren huiverig voor de effecten die deze veranderingen tot stand zouden brengen.

Hoewel *Hilda van Suylenburg* een platform bood om over de problemen en mogelijke oplossingen voor de positie van de vrouw na te denken, bleef de roman in sommige opzichten verwijderd van de realiteit van de samenleving. De utopische toekomst die werd geschetst, waarin vrouwen zowel moeder als advocaat konden zijn, stond in contrast met de werkelijke beperkingen waarmee vrouwen in die tijd te maken hadden. Wel werd de lezer hierdoor aangespoord om na te denken over de toekomstige rol van de vrouw. Verder kwam de lezer geen vrouw op de fiets tegen, en ook roken of een kledingstuk dragen zoals de broek komt niet voor. Juist Hilda's vrouwelijkheid werd benadrukt om te laten zien dat vrouwelijkheid en afhankelijkheid samen konden gaan.

Hoofdstuk 2. Een onmogelijke opgave?

De moderne vrouw tegenover de liefde

Waar de vrouwenemancipatie voor 1900 vooral gericht was op de erkenning van de werkzaamheden en waarde van vrouwen in de samenleving, verschoof de focus in de eerste decennia van de twintigste eeuw sterk naar het verwerven van vrouwenkiesrecht.⁸⁶ Nederlandse feministen volgden, net als de kranten, de ontwikkelingen in Engeland op de voet. De Engelse suffragettes stonden bekend om hun militante acties, die vaak gepaard gingen met groot spektakel. In reactie op de negatieve verslaggeving over deze radicale methoden, kozen Nederlandse feministen voor een gematigde benadering om hun doelen te bereiken. Door middel van campagnes, petitie's en publieke lezingen benadrukten zij de noodzaak van politieke gelijkheid. Verenigingen zoals de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK) speelden een cruciale rol door het organiseren van openbare debatten, het verspreiden van informatie en het mobiliseren van publieke en politieke druk voor gelijkheid.⁸⁷

Nederlandse feministen wilden dus niet geassocieerd worden met het negatieve beeld van de suffragette. Gematigde tactieken hielpen hen om respect te winnen en bredere steun te mobiliseren. Ondanks deze aanpak werd de beeldvorming rond de moderne vrouw beïnvloed door geïmporteerde karikaturen van de Engelse suffragette, vaak afgebeeld als 'een bewapende vrouw met platte schoenen, een jagerachtige veer op het hoedje, [en] een kort jasje'. In tegenstelling tot de Engelse vrouwen, die voornamelijk uit de midden- en hogere klassen kwamen, kregen Nederlandse feministen een diverser aanzicht. De Nederlandse strijd voor kiesrecht werd gepresenteerd met een breder spectrum van vrouwelijke archetypen, waaronder de kiesrecht-boerin, die in propaganda als nationaal symbool werd neergezet. Dit hielp om een breder en inclusiever beeld van de feministische beweging te



Afbeelding 4. Suffragette (na een schouwburg in brand te hebben gestoken en een stads-tuin te hebben vernield): Maud, wat hoor ik, heb je weer een ruit ingegooid met je balspelen. In: *De Amsterdammer*, 1 februari 1914, 5 gehaald uit Van der Klein, 'Engelse suffragettes', 96.

⁸⁶ Kloek, *Vrouw des huizes*, 183; Jansz, *Denken over sekse*, 135;142;154;195; Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 211.

⁸⁷ Mineke Bosch, *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland, 1882-1922* (Hilversum 2019) 205-211.

creëren en vergrootte de aantrekkingskracht van hun campagne op verschillende sociale lagen in Nederland.⁸⁸

Je inzetten voor de kiesrechtstrijd was na 1900 een kenmerk dat werd toegevoegd aan het idee van ‘de moderne vrouw’. Naast het thema van vrouwenkiesrecht, bleven onderwerpen als studeren en werken ook aan de orde. De eerste generatie van serieuze ‘mannelijke’ studentes werd afgezet tegen het nieuwe, ‘modestudentje’. Het begrip ‘modestudentje’ was ontstaan vanwege de toename aan vrouwelijke studenten. Bezat de jonge generatie wel de juiste motivatie om te studeren? Tussen de twee generaties vrouwelijke studenten leek de publieke opinie een groot verschil op te merken.⁸⁹ De eerste generatie vrouwelijke studenten hoopte dat de nieuwe generatie zich bewust zou zijn van de impact die een

verwaarloosde studie op vrouwen had, en de gevolgen daarvan voor de gehele gemeenschap.⁹⁰ Tegenstanders van studerende vrouwen namen de ‘modestudentjes’ dan ook niet serieus. Zij zagen de vele verwaarloosde studies van vrouwen als een bevestiging dat vrouwen niet geschikt waren om te studeren. Het idee dat er een toename was van studentes die hun werk niet serieus namen, kan deels verklaard worden doordat deze nieuwe generatie vrouwen minder duidelijke studiekeuzes en beroepsperspectieven had in vergelijking met de eerdere generatie. Vrouwelijke studenten besloten soms bijvoorbeeld om Letteren te studeren, al bleef lange tijd de studie van medicijnen in de meerderheid.⁹¹

De nieuwe generatie vrouwelijke studenten wilde juist aantonen dat studeren en vrouwelijkheid elkaar niet uitsloten. Volgens Bosch kozen deze studentes ervoor om te doen alsof geslacht geen probleem was. Ze hielden opzettelijk afstand van het feminisme, met de bedoeling een nieuwe visie op vrouwelijke studenten te ontwikkelen. Bosch noemt dit ‘strategische gezelligheid’, waarmee de studentes hun eigen studentenleven vormden en een balans zochten tussen academische ambities en vrouwelijke identiteit. Het idee van een ‘derde sekse’ die ging



Afbeelding 5. De vreedzame Hollandsche vrouw. In: *De Amsterdammer*, 30 november 1913, 5 gehaald uit Van der Klein, *Engelse suffragettes*, 103.

⁸⁸ M. van der Klein, ‘Engelse suffragettes in een Nederlandse Vrouwenrubriek. Een confrontatie in prenten’, *Feminisme en Verbeelding. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 14 (1994) 86-106, aldaar 99-103.

⁸⁹ Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 205-211. Zie ook: Redactie, ‘Inleiding’, *Maandblad voor Vrouwenstudie* 1:1 (1913) 6.

⁹⁰ Zie bijvoorbeeld: Van Herwerden, ‘Over Studiekeuze en Studiemethode’, *Maandblad voor de vrouwenstudie* 1:7 (1913) 4. Is het jonge meisje dat in de medicijnen studeert, zich volkomen bewust van den ernst, van de verantwoordelijkheid harer keuze?’

⁹¹ Kloek, *Vrouw des huizes*, 177; Jansz, *Denken over sekse*, 161; Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 211-214; 225.

studeren, werd als een angstbeeld ervaren, en de nieuwe generatie verzette zich daar actief tegen. De nieuwe generatie studentes koos dus voor een andere aanpak om dezelfde problemen aan te pakken.⁹²

Het werken van vrouwen bleef een controversieel onderwerp, vooral wanneer het werd verbonden met huwelijk en gezin. Hoewel arbeid en economische onafhankelijkheid voor ongehuwde vrouwen na 1900 steeds meer werden geaccepteerd—voornamelijk om te voorkomen dat zij uit financiële noodzaak zouden moeten trouwen—gingen deze ideeën binnen het huwelijk voor veel feministen nog te ver. De gedachte dat vrouwen financieel onafhankelijk zouden zijn binnen een huwelijk, botste met het traditionele idee van het moederschap als primaire rol. Rond deze tijd ontstond er dan ook een sterke wrijving tussen de verlangens naar arbeid en economische vrijheid enerzijds, en de verwachtingen van het moederschap anderzijds. Zelfs onder feministische vrouwen bleef een gezin met kinderen vaak het ideaal.⁹³

Wel waren de mogelijkheden voor vrouwen, vooral buiten het huwelijk, in vergelijking met de eeuwwisseling vergroot. De secretaresse werd inmiddels gezien als het symbool van een modern vrouwenleven.⁹⁴ Feministen werkten actief aan het zichtbaar maken van de vooruitgang van vrouwen en hun bijdrage aan de maatschappij. Een belangrijk initiatief hierbij was de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913', georganiseerd door vrouwenbewegingen om de maatschappelijke veranderingen en de toenemende rol van vrouwen te belichten.⁹⁵

De activiteiten van de moderne vrouw werden na 1900 langzaam uitgebreid. Na de eeuwwisseling gingen vrouwen uit de hogere klassen - maar ook uit de groeiende middenklasse - naar sportclubs, wandelclubs of fietsclubs. Beweging werd ook steeds meer erkend als een essentieel element voor opvoeding en gezondheid. Als het over sporten en vrouwen ging, werd vaak verwezen naar het buitenland, waar dit al gebruikelijk was.⁹⁶ In 1911 schreef P.M.C. Toepoel (auteur, bokser en kynoloog) in *De Nieuwe Courant* een aanmoedigend artikel over de vrouw en de sport. Daarnaast besprak hij de stereotypen die heersten rondom sportende vrouwen. Hierbij verwees hij bijvoorbeeld naar humoristische bladen waarin sportende vrouwen werden afgebeeld:

Als ik hoor uitvaren tegen sportvrouwen, komt me steeds voor den geest 'n grappig plaatje, dat ik als kleine jongen in 'n humoristisch blad zag. Een groote, gezonde, goed ontwikkelde jonge vrouw, in sportkostuum, fiets aan de hand, staat te praten met miezerig mode-fatje.

⁹² Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 205-211; 224-225.

⁹³ Jansz, *Denken over sekse*, 161; Kloek, *Vrouw des huizes*, 177.

⁹⁴ De Haan, *Sekse op kantoor*, 181.

⁹⁵ Bosch, *Strijd*, 235.

⁹⁶ De Leeuw, *Kleding in Nederland*, 178; P.M.C. Toepoel, 'De vrouw en de sport', *De Nieuwe Courant*, 27 december 1911, 7.

‘t Jong (“geestig”): “Zàg, Julie, ziet men jou nooit voor ‘n man aan?” en ‘t meisje antwoordt onbevagen: “Neen, jouw wel eens?”⁹⁷

Het idee dat sporten vrouwen lelijk maakte, heerste dus al langer. De auteur schreef hierover dat sporten juist voordelig was voor vrouwen en haalde hierbij deskundigen aan. Volgens deze deskundigen waren activiteiten waarbij het hele lichaam werd gebruikt geschikt voor de vrouw, zoals paardrijden, tennis, klimmen en zwemmen. Zelf voegde de auteur hier nog wandelen en boksen aan toe: ‘slechts overdrijving kan misvorming veroorzaken’. Autorijden en vliegen werden echter afgeraden, aangezien vrouwen door het voortdurende opletten harde en scherpe gelaatstrekken zouden ontwikkelen. Verder hoefde de lezer niet bang te zijn voor ‘manwijfachtigheden’. Hiervoor nam hij Amerika als voorbeeld: hier sportten vrouwen namelijk al langer en zij waren ook niet vermannelijkt. ‘Manachtige’ vrouwen waren

daarnaast al onvrouwelijk voordat ze begonnen met sporten en waren er daarnaast ook op uit om ander mannenwerk (zoals kunst, wetenschap of kantoorwerk) over te nemen. In 1914 schreef het *Algemeen Handelsblad* dat de tijden waarin het meedoen aan sport door vrouwen ‘niet netjes’ werd gevonden, voorbij waren.⁹⁸

In het leven van de moderne vrouw was traditionele kleding al langer een struikelblok. Volgens Mak lijkt het erop dat vanaf de eeuwwisseling de praktische argumenten, zoals sporten en bewegingsvrijheid, steeds meer geaccepteerd werden als reden voor het dragen van mannelijke kleding door vrouwen. Zelfs tegenstanders van de vrouwenemancipatie accepteerden vaak de argumenten over sport en hygiëne.⁹⁹ De combinatie van reformbewegingen, die pleitten voor hygiënische, gezondere en praktischere kleding voor vrouwen, samen met de acceptatie van sportieve kleding en veranderingen in de mode, leidde tot een geleidelijke verandering in vrouwenkleding. Deze kleding begon zich langzaam aan te passen aan de eisen die het moderne leven aan vrouwen stelde.¹⁰⁰



Afbeelding 6. Sportieve outfits gedragen door vrouwen. In: *De Telegraaf*, 24 mei 1915, 9.

⁹⁷ P.M.C. Toepoel, ‘De vrouw en de sport’, *De Nieuwe Courant*, 27 december 1911, 7.

⁹⁸ Ibidem, 7.

⁹⁹ Mak, *Mannelijke vrouwen*, 262.

¹⁰⁰ De Leeuw, *Kleding in Nederland*, 202-209.

Rokende vrouwen werden al langer geassocieerd met de moderne vrouw en dan voornamelijk met het schrikbeeld van de ‘derde sekse’. Krantenartikelen rond 1910 blikten terug op een tijd, tijdens het *fin de siècle*, dat het mode was om in Parijs ‘mocca-sigaretten’ te roken en in Engeland waren dit ‘thee-sigaretten’.¹⁰¹ Over rokende vrouwen in Nederland waren kranten huiverig: ‘de sigaar kleedt een vrouw niet, en de sigaret....hoort eigenlijk niet bij ons volkskarakter’.¹⁰² Rokende vrouwen werden in eerste instantie gezien als een buitenlands fenomeen:

Een teer punt, het rooken der dames, n.l. in Nederland. De Spaansche, Italiaansche, Turksche, de Amerikaanse dames rookten reeds lang toen men hier nog met een prude neusvleugeltrillen zijn *dédain* te kennen gaf voor de rookende mondaine.¹⁰³

Toch werd in veel artikelen een toename van rokende vrouwen in Nederland geconstateerd. Van het ‘stijf-burgerlijke standpunt’ dat een rokende vrouw eigenlijk geen vrouw was, waren de meesten teruggekomen. Waar roken in ieder geval niks over zei, was de mate van onafhankelijkheid van een vrouw.¹⁰⁴ Ook schreef een auteur in de *Leeuwarder Courant* dat men ‘reeds lang van het burgerlijk standpunt teruggekomen [is], elke dame, die rookt geëmancipeerd te noemen’.¹⁰⁵ Rond 1910 begon men in ieder geval na te denken over de (veranderende) betekenis van rokende vrouwen. Tegelijkertijd werd een toename van het aantal rokende Nederlandse vrouwen opgemerkt, wat mogelijk verklaart waarom er meer over dit onderwerp werd geschreven. Net als met de voortdurende ontwikkeling van vrouwenkleding, leek het alsof roken langzaam gangbaarder werd.

Naast deze veranderingen en verruiming in activiteiten en uiterlijk van moderne vrouwen, zetten veel vrouwen zich ook sterk af tegen het schrikbeeld van de vermannelijkte *New Woman* of geëmancipeerde vrouw dat heerste sinds het einde van de eeuwwisseling. In 1912 schreef het vrouwentijdschrift *Nieuw Vrouwenleven* een serie over juist de ‘nieuwe man’. De reactie van *De Nieuwe Courant* hierop was dat de ‘oude’ vrouw dikwijls samen met de man heeft gelachen om de nieuwe vrouw: ‘Nu, die nieuwe was dan ook dikwijls belachelijk, want ze wilde..... geen vrouw meer zijn, doch een tweede man worden’. Toch kwam deze ‘oude’ vrouw erachter dat ook zij van de man nog steeds minachting en spot ontving. De enkele ‘dwaze nieuwe vrouwen’ werden dan ook gevolgd door ‘drommen en drommen’ waaronder ook heel veel ‘lieve, verstandige, vrouwelijke

¹⁰¹*De Nieuwe Courant*, 17 augustus 1910, 2.

¹⁰² *Ibidem*, 2.

¹⁰³ *Ibidem*, 2.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 2.

¹⁰⁵*Leeuwarder Courant*, 2 juni 1913, 21.

vrouwen' die op hun doel afgingen. In de toekomst zou volgens de redactrice van *Nieuw Vrouwenleven* de nieuwe man rustig naast de nieuwe vrouw staan 'in de overtuiging dat de ware vrouw altijd en vóór alles vrouw blijft'.¹⁰⁶ Aan het begin van de twintigste eeuw was de dominante stroming binnen de vrouwenbeweging dan ook degene geworden die de nadruk legde op 'ware vrouwelijkheid'.¹⁰⁷

Ontwikkelingen in romans

Hoewel de vrouwenbeweging na 1900 de nadruk legde op het verkrijgen van kiesrecht, speelde dit thema geen wezenlijke rol bij vrouwelijke romanschrijvers. Amerikaanse schrijfsters richtten zich vooral op de snel veranderende samenleving, waarin vrouwen hun plaats moesten vinden binnen de context van de kapitalistische 'American Dream'. In hun werk werd de nadruk gelegd op de strijd om economische en persoonlijke onafhankelijkheid. Engelse schrijfsters daarentegen belichtten de uitdagingen van vrouwen in een hiërarchische, klassengeoriënteerde samenleving. Ondanks deze verschillen in focus, legden zowel Engelse als Amerikaanse schrijfsters de nadruk op het innerlijke leven van hun personages en het conflict tussen traditie en moderniteit.¹⁰⁸

De romans *The Custom of the Country* (1913) van Edith Wharton (1862-1937) en *Virginia* (1913) van Ellen Glasgow (1873-1945) waren belangrijke literaire werken die het beeld van de moderne vrouw in de vroege twintigste eeuw onderzochten, elk met een eigen kritische blik op de samenleving en de positie van vrouwen daarin. In *The Custom of the Country*, in Nederland vertaald als *De jacht naar genot* (1913)¹⁰⁹, volgde Wharton het verhaal van Undine Spragg, een ambitieuze vrouw uit het Amerikaanse Middenwesten die haar weg probeerde te vinden in de *high society* van New York door middel van strategische huwelijken. Undine werd gedreven door haar verlangen naar luxe en status, en haar onvermogen om tevreden te zijn met wat ze had, leidde haar van het ene huwelijk naar het andere. Wharton gebruikte de figuur van Undine om op satirische wijze kritiek te leveren op het huwelijksinstituut en de beperkingen die het vrouwen oplegt, evenals op de consumptiemaatschappij waarin verlangens nooit volledig vervuld konden worden. De roman was opvallend vanwege de manier waarop het taboes aanpakte, zoals Undines onverschilligheid tegenover haar kind en haar bereidheid om persoonlijke verlangens boven familierelaties te stellen.¹¹⁰

¹⁰⁶ *De Courant*, 10 februari 1912, 7.

¹⁰⁷ Van Boven, *Een hoofdstuk apart*, 165.

¹⁰⁸ Francesca Sawaya, 'The New Woman: Narrating the Histor(Ie)s of the Feminist Movement', in: Mark. Van Wienen (eds.), *American Literature in Transition, 1910-1920* (Cambridge 2017) 89-102; Bel, *Bloed en rozen*, 597.

¹⁰⁹ *Opwaarts: orgaan van den Bond van Christen-Socialisten* (6) 1913, 26 september 1913, 2.

¹¹⁰ Sawaya, 'The New Woman', 94; E. Wharton, *The Custom of the Country* (1913).

Virginia van Ellen Glasgow bood een ander perspectief, met de nadruk op de rol van de vrouw als moeder en echtgenote binnen een traditionele gezinsstructuur.¹¹¹ Het verhaal volgde Virginia, een Amerikaanse vrouw die haar identiteit en geluk vond in het verzorgen van haar gezin. Naarmate haar kinderen het huis uitgingen en haar man steeds vaker afwezig was, werd ze geconfronteerd met een diepe leegte in haar leven. Uiteindelijk leidde het verhaal tot een scheiding toen Virginia ontdekte dat haar man vreemdging. Ondanks het eenzame einde, kreeg Virginia toch enigszins voldoening in het vooruitzicht dat haar zoon naar huis zou terugkeren na zijn universitaire studie. Glasgow's roman was een reflectie op de beperkingen van het huwelijk en de offers die vrouwen brengen in een samenleving die hen weinig keuze bood buiten het gezin.¹¹²

In zowel Angelsaksische als Nederlandse romans uit de periode rond 1910-1915 werd de rol van de vrouw in de samenleving grondig onderzocht, waarbij beide tradities een sterke nadruk legden op innerlijke conflicten. Angelsaksische schrijfsters, zoals Edith Wharton en Ellen Glasgow, gaven soms radicalere sociale commentaren, waarin ze de spanningen tussen persoonlijke verlangens en maatschappelijke verwachtingen scherp belichtten. Deze auteurs verkenden de impact van sociale structuren op de vrouwelijke psyche met een kritische en vaak uitdagende benadering.¹¹³

In Nederland situeert Van Boven het hoogtepunt en de afsluiting van de emancipatieroman in 1898, waarmee ze de eerste fase van de vrouwenkwestie afrondt. Na 1898 plaatst zij de opkomst van de 'vrouwenroman'. Dit waren romans geschreven door vrouwen waarin de (vaak ongelukkige) liefde centraal stond, met een neiging naar realisme en een focus op het innerlijke leven. Net als in de Angelsaksische wereld waren vrouwelijke auteurs volop actief in het Nederlandse literaire circuit. Hoewel deze romans veel werden gelezen, werden ze door critici vaak niet serieus genomen en afgedaan als 'vrouwenromans'. Rond 1915 identificeert Van Boven een nieuw type roman in de Nederlandse literatuur: die van de denkende vrouw. Deze werken tonen vooral een conflict tussen verschillende vrouwbeelden, met name tussen de onafhankelijke en de 'traditionele' vrouw. In deze romans worstelden vrouwen vooral met zichzelf en voeren ze vaak een innerlijke strijd met de liefde, waarbij het gaat om vrouwbeelden die in de ogen van velen niet verenigbaar waren.¹¹⁴

¹¹¹Het is onduidelijk of deze roman naar het Nederlands is vertaald. Wel was de roman in de originele taal aanwezig in Nederland, zie *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 80 (1913), 12.

¹¹²Sawaya, 'The New Woman', 95; E. Glasgow, *Virginia* (1913).

¹¹³Sawaya, 'The New Woman', 94-97; Van Boven, 'Realisme en ideologie', 98-101.

¹¹⁴Van Boven, 'Realisme en ideologie', 98-101. Veel romans eindigden volgens Van Boven met verlies, wanhoop of waanzin. Zelfmoorden komen vaak voor. Voorbeelden zijn: *Een vrouw alleen* (1915) door Dorothee Buys of *Het schamele deel* (1919) door Elizabeth Zernike.

Bekende auteurs waren onder anderen Top Naeff (1878-1953), Ina Boudier Bakker (1875-1966) en Carry van Bruggen (1881-1932). Een opmerkelijke roman uit die tijd is *Voor de poort* (1912) van Top Naeff, waarin het verhaal draaide om Elisabeth, die de verantwoordelijkheden van een zieke vrouw overnam en voor haar kinderen zorgde. Elisabeth werd echter verliefd op de man van de zieke vrouw, wat leidde tot een ongelukkig einde. Uiteindelijk eindigde zij als oude, ongehuwde vrouw met haar honden op een landgoed.¹¹⁵ Carry van Bruggen publiceerde ook veel rond deze tijd, met in 1915 *Een coquette vrouw*. De hoofdpersoon Ina trouwde hierin met een oudere man. Hij had geen oog voor haar schrijftalent of verlangen om begrepen te worden. Ina ervaart een conflict tussen ratio en gevoel, en de roman verkent haar verlangen naar vrijheid en onafhankelijkheid.¹¹⁶ *Het spiegelje* (1917) van Ina Boudier-Bakker ging over een beroemde zangeres, Marianne Roske, die iets miste in haar leven. Ze ging zorgen voor de vier kinderen van haar zieke zus. Zij werd verliefd op de ‘mannelijke’ Koen en ervoer een conflict tussen de onafhankelijkheid en de liefde. Toch was het al snel duidelijk wat voor keuze zij zou maken, namelijk die van de liefde waarin zij opbloede.¹¹⁷ Er waren dus verschillende eindes mogelijk voor dit conflict. Waar de ene auteur neigde naar het traditioneel-vrouwelijke einde waarin de vrouw met een man trouwt, neigde de ander naar een einde waarin de vrouw haar onafhankelijkheid behoudt.¹¹⁸

In zowel Angelsaksische en Nederlandse romans werd nog steeds de rol van de vrouw in de samenleving onderzocht. Bij beide landen lag de nadruk op innerlijke conflicten. Angelsaksische schrijfsters gaven soms radicalere sociale commentaren, waar Nederlandse vrouwen gematigder waren en zich wilden distantiëren van het schrikbeeld van de feminist. Daarnaast eindigden hoofdpersonages in Nederlandse romans vaak in een traditioneel vrouwelijke rol of was zij modern maar ongelukkig. Naast het meer conservatieve karakter van de Nederlandse samenleving, zou de Eerste Wereldoorlog ook een rol kunnen spelen als verklaring voor deze verschillen.¹¹⁹

Herinneringen van een onafhankelijke vrouw (1915)

Een roman uit 1915 die veel aandacht trok was *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* door Ada Gerlo (pseudoniem van Annie Salomons). De roman beleefde dan ook vijftien drukken en was een bestseller.¹²⁰ Annie Salomons had in 1907 al voor commotie gezorgd rondom de studerende

¹¹⁵ T. Naeff, *Voor de poort* (1912).

¹¹⁶ C. van Bruggen, *Een coquette vrouw* (1915).

¹¹⁷ Van Boven, ‘Realisme en ideologie’, 102.

¹¹⁸ I. Boudier-Bakker, *Het spiegelje* (1917). Of er een roman is waar de onafhankelijkheid en het traditioneel vrouw-zijn samengaan in Nederland, is voor mij niet bekend geworden.

¹¹⁹ Sawaya, ‘The New Woman’, 94-97; Van Boven, ‘Realisme en ideologie’, 98-101.

¹²⁰ Van Boven, *Bestsellers in Nederland*, 70.

vrouw met haar debuutroman *Een meisje-studentje*. Dat verhaal ging over een vrouwelijke student die terechtkwam in de mannenwereld van de universiteit en dit als een cultuurschok ervoer. De conclusie was dat studeren voor meisjes minder gericht was op de wetenschap of een carrière dan bij mannen.¹²¹ Bosch schrijft dat deze roman de geschiedschrijving in is gegaan als een ‘bakvisromannetje’, maar toont zelf aan dat deze roman vooral een belangrijke oorzaak was voor een hernieuwd debat over de studerende vrouw. Annie Salomons studeerde zelf Nederlands in Leiden en daarna in Utrecht. Ze heeft de studie zelf nooit afgemaakt. Wel was zij haar hele leven actief in het Nederlandse literaire circuit en in al haar werken stond de intelligente jonge vrouw centraal die zich staande moest houden in de maatschappij.¹²²

Herinneringen van een onafhankelijke vrouw is opgedeeld in vier delen en geschreven in de ik-persoon. De lezer volgt Ada, de onafhankelijke vrouw, in verschillende levensfasen. Het verhaal begint met Ada als student en eindigt met haar als oudere vrouw. Aanvankelijk bevindt ze zich in een kring van intellectuelen die haar in de eerste plaats als mens zien, en niet als vrouw. Daarnaast bezoekt ze regelmatig de club en het hockeyveld, maar het blijft onduidelijk of ze zelf ook hockeyt en naar welke club ze precies gaat. Ada heeft lang, ‘rosgouden’ haar en loopt er altijd mooi en verzorgd bij. Door te schrijven en haar stukken op te sturen naar kranten en tijdschriften, kan ze geld verdienen. Zij neemt in haar leven ook meerdere keren zelfstandig de trein naar Brussel. Ada rookt en gebruikt dit ook als teken van haar onafhankelijkheid. Wanneer een ‘ouderwetse’ man haar zelfstandigheid opmerkt, biedt ze hem uitdagend een sigaret aan.¹²³

Ada ontmoet in haar leven verschillende mannen, met wie zij allemaal haar leven niet kan doorbrengen vanwege haar ‘bewustzijn’. Zij zou zich graag overgeven aan een man op de ‘ouderwetse’ manier, maar is hiervoor te onafhankelijk. Op een gegeven moment barst zij uit:

O, wij moderne, hóógstaande vrouwen! Wij eisen van de man dat hij de vrouw als “mens” erkent, en als hij het doet, zien wij hem tóch niet voor vol aan. Er is iets in ons dat nog altijd de zweep verlangt, de tirannie... En ondertussen redeneren we over alles; we kunnen alles verklaren, alles betogen; maar we kunnen ons niet meer weggeven; we kunnen onszelf niet meer vergeten; we hebben de gave van het offer verloren.¹²⁴

¹²¹ A. Salomons, *Een meisje-studentje* (1907).

¹²² M.C.A. van der Heijden, 'Salomons, Anna Maria Francisca (1885-1980)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/salomons> [12-11-2013] (geraadpleegd 16 mei 2024); Bosch, *Geslacht van de wetenschap*, 213-218.

¹²³ A. Salomons, *Herinneringen*, 10, 65, 67, 69, 136.

¹²⁴ Ibidem, 227.

In Ada's leven wordt het conflict scherp neergezet, een vraag die velen bezighield: kunnen de moderne vrouw en de liefde samengaan? Het antwoord is nee. Ada trouwt uiteindelijk niet en behoudt hierdoor een leegte in haar leven.

Een ander pad dat de moderne vrouw kon behandelen was dat van Lotte, die haar haar met een strik droeg en wiens rok 'korter [was] dan gewoon voetvrij'.¹²⁵ Lotte is lang en slank, jonger dan Ada, en de lezer ontmoet haar op een studentenfeest, waar ze 'de hele avond in een laag stoeltje voor 't open raam sigaretten lag te roken, en van tijd tot tijd in de nacht naar buiten staarde'.¹²⁶ Ze wordt omschreven als intelligent en met schrijfambities. Veel jongens bewonderen haar, maar ze wijst ze allemaal af. Uiteindelijk trouwt Lotte met een zakenman, wat Ada een 'wanhoopshuwelijk' noemt. Dit huwelijk was niet gebaseerd op liefde, maar op financiële zekerheid. Lotte heeft haar literaire ambities opgegeven. Ada schrijft: 'Ze heeft dit levend doodzijn zelf gekozen'.¹²⁷ Een vrouw kon dus ook, in tegenstelling tot Ada, voor het huwelijk kiezen. Dit was echter geen gelukkiger einde en kan dienen als een waarschuwing dat een huwelijk zonder liefde een vrouw niet behoedt voor een eenzaam bestaan.

Misschien was het beste pad dat van de vrouwen 'zonder kennis', die een leven leidden vol onbelangrijkheden. De huisvrouw met een gezin kon met een rustige en zelfverzekerde blik naar de wereld kijken, juist omdat zij niet van 'de appel der kennis' had geproefd. Daardoor kon ze zich volledig overgeven, zonder dat haar bewustzijn in de weg zat. Misschien was dit uiteindelijk de beste keuze voor een vrouw. Op dat moment leek het erop dat, volgens Annie Salomons, de moderne vrouw geen gelukkig einde kon vinden in de maatschappij.

*'Een tragedie eener teere vrouwenziel?'*¹²⁸

De roman, ook wel aangeduid als de 'Ada Gerlo', zorgde voor veel recensies en reacties in de kranten. Deze bespraken zowel de kwaliteit van het werk als de onafhankelijkheid van Ada. De roman speelde in op een belangrijke vraag: was de geleerde vrouw geschikt voor het liefdesleven? Volgens recensenten was Ada Gerlo als vrouw niet 'af'. Het ontbrak haar namelijk de capaciteit om lief te hebben. 'Zulke incomplete, niet echte, niet volkomen vrouwen vinden het ware geluk in het leven nooit', schreef de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*.¹²⁹ Het verhaal van Ada werd als tragisch gezien, omdat zij nooit gelukkig zou zijn. *Het Vaderland* schreef: 'haar leed is het leed

¹²⁵ Ibidem, 67.

¹²⁶ Ibidem, 67.

¹²⁷ Ibidem, 100.

¹²⁸ *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 19 juni 1915, 9.

¹²⁹ Ibidem, 9.

van de blauwkous'.¹³⁰ De auteur schreef dat er deze tijden veel 'meisjes' studeerden en dat onder hen een sterk parvenu¹³¹ gevoel heerste. Ada was dan ook geen uitzondering. Volgens de auteur werden opgeleide vrouwen op een voetstuk geplaatst. Hij meende dat een 'zuiver voelende vrouw' wetenschap kon bedrijven zonder dat het haar liefdesleven schaadde; de sleutel was om zichzelf niet boven andere vrouwen te verheffen.¹³²

Het Nieuws van den Dag schreef in 1915 dat Joost, 'de ouderwetse man', de enige 'goed geteekende figuur' was. Over het lot van de vrijgevochten meisjesstudent schreef de auteur dat niet alle studentes waren zoals Ada Gerlo. Ten eerste wilde de auteur aannemen dat de meesten een dieper liefdesgevoel ervoeren dan Ada en niet door Joost in de steek zouden zijn gelaten. Ten tweede zou, volgens de auteur, zelfs Ada getrouwd zijn geweest als haar eerste liefde niet was gestorven.¹³³ Ten slotte bleven tegenwoordig meerdere vrouwen ongehuwd door tragische omstandigheden. De conclusie was dan ook: 'Als Ada Gerlo dus de mislukking van haar leven wijt aan haar intellectuele ontwikkeling vergist zij zich en daarmee vervalt dus de betekenis die dit boek, wat betreft de strekking, heeft.'¹³⁴

Veel van deze recensies bevatten ook positieve elementen over de schrijfstijl en de wijze waarop het conflict dat Ada doormaakte werd weergegeven. Zo schreef *De Nieuwe Courant* in 1915 dat het boek een actueel vraagstuk behandelde dat door velen gelezen zou worden.¹³⁵ De roman, in al zijn openhartigheid, sloot aan bij één van de belangrijkste vraagstukken van de moderne vrouw, maar Ada vond in het verhaal haar plek als moderne vrouw nog niet. Uit het verhaal bleek dat de onafhankelijkheid van de vrouw en het echte vrouw-zijn nog niet samen gingen.

Voorbij de utopie

De argumenten tegen vrouwenemancipatie waren voor 1900 grotendeels gebaseerd op vooroordelen. Na 1900 baseerden tegenstanders hun argumenten op de praktijk. Eén ding bleef echter onveranderd: hun oordeel dat vrouwen beter tot hun recht kwamen in de huiselijke sfeer. Na een aantal decennia vrouwenemancipatie, bleek het rooskleurige beeld dat *Hilda van Suylenburg* schetste voor de eeuwwisseling in de realiteit niet haalbaar. Er waren inmiddels meer mogelijkheden voor vrouwen om te studeren en te werken, maar het lukte deze vrouwen niet altijd

¹³⁰ *Het Vaderland*, 8 mei 1915, 5.

¹³¹ Een parvenu is een persoon die een relatieve nieuwkomer is in een hooggeplaatste sociaaleconomische klasse.

¹³² *Het Vaderland*, 8 mei 1915, 5.

¹³³ Tijdens Ada's studententijd ontmoet ze een mannelijke student. Hij heeft moeite om genoeg geld bij elkaar te krijgen en Ada besluit hem hiermee te helpen. Aan het einde van haar studententijd loopt Ada naar zijn kamer toe om erachter te komen dat deze mannelijke student is overleden aan een ziekte.

¹³⁴ *Het Nieuws van den Dag*, 25 augustus 1915, 6.

¹³⁵ *De Nieuwe Courant*, 30 mei 1915, 5. Andere positieve recensies: *Het Vaderland*, 15 mei 1915; *Leeuwarder Courant*, 17 juli 1915, 16; *Het Vaderland*, 12 november 1916, 5.

om hun plek te vinden in de maatschappij. Moderne vrouwen, of onafhankelijke vrouwen, hadden moeite om zowel hun rol binnen het huishouden als hun rol buitenshuis te combineren.

In romans geschreven door vrouwen was dit conflict tussen nieuw en oud merkbaar. Er werd veel geschreven over de gevoelswereld van vrouwen, zo verkenden veel van deze romans het innerlijke conflict van vrouwen. In *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* werd het spanningsveld tussen traditionele vrouwelijkheid en onafhankelijkheid behandeld. Zowel Ada als Lotte konden op dat moment geen oplossing vinden voor hun dilemma. Het leek erop dat vrouwen een keuze moesten maken tussen onafhankelijkheid en het traditionele gezinsleven. Het combineren van deze rollen, zoals *Hilda van Suylenburg* voor de eeuwwisseling had voorgesteld, bleek dus niet haalbaar.

Hoofdstuk 3. Nostalgisch terugblikken

Massacultuur, mode en de nieuwe generatie

De Eerste Wereldoorlog had ook in het neutrale Nederland een morele impact op de man-vrouwverhoudingen. Economische en sociale ontwrichtingen hadden hun weerslag gehad en de wereld was in rap tempo aan het veranderen. Daarnaast hadden vrouwen in andere landen tijdens de oorlog in industrieën gewerkt die voorheen als mannelijk werden beschouwd. Deze groeiende rol van vrouwen in de samenleving was in het collectieve geheugen blijven hangen en zorgde voor een blijvende verandering voor de rol van vrouwen in de samenleving.¹³⁶ Daarnaast werd in Nederland in 1919 het kiesrecht voor vrouwen ingevoerd. Een gedichtje in het *Leeuwarder Nieuwsblad* illustreerde op een ironische wijze de verworvenheden van vrouwen in de laatste jaren:

De vrouw behaalde in korten tijd
Reeds vier trofeeën in den strijd:
Den korten rok, de sigaret,
Den wandelstok en 't stembiljet.¹³⁷

In vergelijking met het *fin de siècle* hadden vrouwen grote stappen gemaakt in het verkrijgen van meer onafhankelijkheid. Voor vrouwen was het inmiddels normaler om iets van een opleiding te volgen en te werken tot zij trouwden. Toch kwamen er na de Eerste Wereldoorlog ook tegengeluiden tegen de studerende en werkende vrouw. Moesten vrouwen niet eens ruimte maken voor de mannen die al moeilijk aan werk konden komen? De jaren twintig (en dertig) hadden overwegend confessionele kabinetten en in 1924 kwam er een Koninklijk Besluit dat bepaalde dat vrouwen die werkten voor de overheid, 'ervol' ontslagen werden als zij trouwden. Dit besluit versterkte de norm, ook buiten overheidsfuncties, dat de gehuwde vrouw niet hoorde te werken.¹³⁸

Het globaliseringsproces versnelde aanzienlijk na de Eerste Wereldoorlog. De jaren 1920 worden gezien als een tijd waarin de massaconsumptie en massacultuur sterk opkwamen. In deze



Afbeelding 7. 'De moderne vrouw' in: *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 25 september 1926, 14.

¹³⁶ F. Boterman, *Tussen utopie en crisis: Nederland in het interbellum 1918-1940* (Amsterdam 2021) 12-14.

¹³⁷ A.N.V. te A., 'Feminisme', *Leeuwarder Nieuwsblad*, 1 juni 1928, 5.

¹³⁸ Posthumus-van der Groot, *Van moeder op dochter*, 329; 358.

periode werd de vrouw vaak geassocieerd met de massa. Net als de massa zou de vrouw, volgens tijdgenoten, een bewuste geest nodig hebben om tot beheersing te komen, omdat zij zichzelf niet op eigen kracht tot een hoger bewustzijn kon opheffen. Mode speelde hierin een cruciale rol; het werd gedacht dat vrouwen snel onder de invloed waren van de heersende modetrends.¹³⁹

De jaren 1920 stonden in het teken van de opkomst van de zogenaamde ‘vormloze mode’, waarbij een jongensachtig silhouet, een boblijn, het dragen van korte rokken en make-up (zoals rode lippenstift), en het roken van sigaretten populair waren onder jonge vrouwen.¹⁴⁰ De onderzoeksgroep *The Modern Girl Around the World* identificeert deze attributen met de ‘Modern Girl’, een figuur die het moderne vrouw-zijn belichaamde. In de jaren 1920 werd zij soms ook als ‘flapper’ bestempeld. Kranten plaatsten ook veel afbeeldingen van deze moderne vrouw.¹⁴¹ De korte rokken, blote schouders en armen werden vaak geassocieerd met seksuele vrijheid en een nieuwe assertiviteit in de publieke ruimte.¹⁴² Schwegman schrijft hierover dat de moderne vrouw zich ‘soepel, nonchalant en zelfbewust’ in haar omgeving bewoog ‘die evenals zijzelf het moderne bestaan symboliseerde’. Door haar haar kort te knippen en make-up te dragen, werd het verschil tussen de generaties, met name tussen moeder en dochter, extra benadrukt.¹⁴³

Ook de activiteiten van de moderne vrouw van de jaren 1920 veranderde. Op de lijst van nieuwe activiteiten stond onder andere autorijden, het bezoeken van bioscopen en het dansen op jazzmuziek. Zo werd de moderne vrouw het liefst geportretteerd. Deze nieuwe vrijetijdsbestedingen waren populair en versterkten de connectie met de groeiende massacultuur, waarin consumptie, mobiliteit en amusement steeds centraler kwamen te staan. Vrouwen konden zich steeds vrijer bewegen en konden deel uitmaken van een bredere, moderne cultuur. De aandacht van deze nieuwe generatie moderne vrouwen leek ook meer gefocust op het zoeken van verschillende vormen van vermaak of genot.¹⁴⁴ De moderne vrouw werd dan ook geassocieerd met flirten, romantiek en seksuele vrijheid. Deze nieuwe activiteiten stonden in sterk contrast met die van vorige generaties en illustreerden, net als de uiterlijke veranderingen, de opkomst van een nieuwe vrouwelijke identiteit.¹⁴⁵

¹³⁹ E. van Boven, ‘De kwaal der eeuw. Sekse en het cultuurdebat in het interbellum’ in: M. Everard en Jansz. U. (red.), *Sekse. Een begripsgeschiedenis* (Amsterdam 2018) 201-222, aldaar 210.

¹⁴⁰ Van Boven, ‘De kwaal der eeuw’, 202.

¹⁴¹ Zie bijvoorbeeld: *Het Nieuws van den Dag*, 8 juli 1927, 8; *De Telegraaf*, 9 augustus 1924, 9; *Het Nieuws van den Dag*, 5 oktober 1927, 6; *Het Nieuws van den Dag*, 15 oktober 1927, 5; *De Telegraaf*, 20 december 1927, 4; *De Telegraaf*, 11 februari 1928, 13.

¹⁴² Weinbaun, *The Modern Girl*, 18.

¹⁴³ Schwegman, ‘Tussen traditie en moderniteit’, 34.

¹⁴⁴ Ibidem, 33.

¹⁴⁵ Ibidem, 32-33.

Rokende vrouwen waren inmiddels geen nieuw verschijnsel meer, sterker nog: ‘iedereen, dat wil zeggen bijna iedereen, rookt!’¹⁴⁶ Net als de boblijn, werd de sigaret vaak gezien als een ‘modegril’ die veel vrouwen volgden.¹⁴⁷ Advertenties in de kranten richtten zich steeds meer op vrouwelijke rokers, wat aangeeft dat zij een belangrijke en groeiende doelgroep waren geworden voor de tabaksindustrie. Het roken van een sigaret in het openbaar, ooit een controversieel gebaar, was steeds meer geaccepteerd, hoewel de ‘gepaste’ omstandigheden voor vrouwen om te roken nog steeds onderwerp van discussie waren.

Stel u een moeder voor die een sigaret rookend haar kleintjes naar bed brengt! Of een dame die op ’t achterbalcon van een tram een passagier om “een beetje vuur” vraagt! We weten het dadelijk: het kan niet. De sigaret moet een ornament in de vrouwehand zijn, een voorwerp dat ze sierlijk vast houdt.¹⁴⁸



Afbeelding 8. Een advertentie voor sigaretten, gericht op vrouwen: ‘de nieuwe cliënte’. In: *De Volkskrant*, 6 november 1925, 4.

Na het avondeten bij de koffie, bij de thee of in de foyer van een schouwburg. Dit waren voorbeelden van plekken waar de ‘sigaret een ongedwongen houding’ gaf. De ‘echte vrouw’ rookte op discrete wijze.¹⁴⁹ Sommige artikelen waren nog iets negatiever en meenden dat vrouwen niet met de sigaret om konden gaan; hun manieren waren namelijk niet om van te spreken.¹⁵⁰ Wel is duidelijk dat de sigaret voor de vrouw inmiddels een stuk gangbaarder was, en dan vooral ‘de gracieus gehanteerde sigaret’ voorzien van ‘een gouden of zilveren pijpje’.¹⁵¹ De sigaret werd dan



Afbeelding 9. Een advertentie voor sigaretten, gericht op vrouwen. In: *Dagblad van Noord-Brabant*, 20 januari 1928, 4.

¹⁴⁶ *De Gooi- en Eemlander*, 21 november 1926, 3.

¹⁴⁷ *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 4 september 1927, 6.

¹⁴⁸ *De Gooi- en Eemlander*, 21 november 1926, 3.

¹⁴⁹ *Ibidem*, 3.

¹⁵⁰ *Limburgsch Dagblad*, 31 augustus 1928, 4. Zie bijvoorbeeld ook *De Amsterdammer*, 14 oktober 1925, 2: ‘Er zijn heel veel vrouwen die slecht rooken. Zij hebben een manier om de sigaret uit haar mond te nemen waaruit blijkt hoe onaangenaam de tabak haar prikkelt.’

¹⁵¹ *Leeuwarder Courant*, 14 mei 1921, 18.

ook meer geaccepteerd en als gangbaar gezien dan de pijp, die sterk met mannelijkheid geassocieerd werd.¹⁵²

Al deze ontwikkelingen veroorzaakten vaak botsingen tussen moderniteit en traditie. Terwijl de effecten van globalisering onmiskenbaar waren, zagen sommige groepen de opkomst van moderniteit en massaconsumptie als een bedreiging voor de stabiliteit van de samenleving. Tegenstanders beschouwden het oppervlakkige karakter van het 'moderne' Amerika als een gevaar voor de morele normen en vreesden dat het zou leiden tot zedenbederf. Ook de uitdagende mode van korte rokken en rode lippenstift bij de nieuwe generatie vrouwen werd door hen als een teken van moreel verval beschouwd. Nederland bleef in de jaren 1920 een conservatief land. De samenleving was in veel opzichten behoudend, en de opkomst van nieuwe vrijheden en modes leidde vaak tot verhitte debatten over de toekomst van de Nederlandse waarden en normen.¹⁵³

Ontwikkelingen in romans

Vanaf de jaren 1920 waren alle ogen op Amerika gericht als vooruitstrevend land. In de Angelsaksische wereld waren er verschillende vrouwelijke auteurs die bestsellerlijsten haalden en door een breed publiek gelezen werden. In de jaren 1920 werden vijf van de negen Pulitzerprijzen voor literatuur uitgereikt aan vrouwelijke auteurs, wat hun invloed in de literaire wereld onderstreepte. Dat vrouwen populaire romans produceerden, werd door critici juist gezien als een gebrek aan artistieke integriteit.¹⁵⁴ Veel romans hadden als thema dat de vrouw ging werken, omdat de huidige kostwinner deze rol niet meer kon vervullen. Op deze ontwikkeling had de Eerste Wereldoorlog ook invloed gehad, waarin de vrouw de 'mannelijke rol' op zich had genomen. Volgens De Haan eindigden deze verhalen vaak in een huwelijk, waarbij de vrouw terugkeerde naar een traditionele gezinsrol. Deze werkende vrouwen kunnen geen 'flapper' genoemd worden, maar eerder als een 'figuur tussen twee uitersten van de (ouderwetse) negentiende-eeuwse passieve en kuise vrouw en de frivole en promiscue "flapper"'.¹⁵⁵

Fannie Hurst (1889-1968) was een bekende Amerikaanse schrijfster in de jaren 1920. Haar roman *Mannequin* (1926), die in 1927 ook in het Nederlands werd vertaald, vertelde het verhaal van een meisje dat door haar kindermeisje werd ontvoerd en in armoede in New York opgroeide. Ze werkte als verkoopster totdat haar schoonheid werd ontdekt en ze werd gepromoveerd tot 'mannequin'. Nadat een man haar probeerde aan te randen, doodde zij hem uit zelfverdediging en

¹⁵² Posthumus-van der Groot, *Van moeder op dochter*, 230.

¹⁵³ Boterman, *Tussen utopie en crisis*, 59-62.

¹⁵⁴ Jean Lutes, "Self-made Women: Novelists of the 1920s" in: Dale M. Bauer (ed.), *The Cambridge History of American Women's Literature* (Cambridge 2012) 422-445, aldaar 423-427.

¹⁵⁵ De Haan, *Sekse op kantoor*, 153.

werd vervolgens beschuldigd van moord. Uiteindelijk werd zij aan het einde van het verhaal herenigd met haar echte familie. Nederlandse critici typeerden haar werk als ontspanningsliteratuur met een hoog zedelijk gehalte.¹⁵⁶ Edna Ferbers (1885-1968) *So Big* kwam uit in 1924 en werd in hetzelfde jaar naar het Nederlands vertaald uit 'het Amerikaans' met als titel *Moeder's Jongen*.¹⁵⁷ Het hoofdpersonage besloot docente te worden op een school na het overlijden van haar vader. Zij trouwde en kreeg een kind. Toen haar man overleed, moest zij werken op hun boerderij om haar kind een toekomst te geven. Zij had grote dromen voor haar zoon en hij werd uiteindelijk een succesvolle zakenman. In de ogen van de moeder was zijn leven alleen niet 'so big' als het had kunnen zijn. Haar zoon had zich te veel laten verleiden door rijkdom.¹⁵⁸ Margaret Kennedy's (1896-1967) *The Constant Nymph* (1924), naar het Nederlands vertaald als *De trouwe nimf* (1926)¹⁵⁹ ging over een tienermeisje uit een Boheemse omgeving die verliefd werd op een familievriend, maar hij trouwde met iemand anders. Het meisje werd getypeerd als impulsief en gepassioneerd. Zij overleed vrij plotseling nadat ze haar passie probeerde te volgen. De roman was in Engeland al naar het toneel vertaald in 1926.¹⁶⁰ De Nederlandse toneelvertaling volgde in 1929.¹⁶¹

In Nederland speelde zich een soortgelijk verhaal af als in de Angelsaksische wereld: vrouwelijke auteurs stonden volop in de bestsellerlijsten, maar werden op artistiek niveau niet serieus genomen. Van Boven typeert in Nederland rond 1920 de opkomst van een nieuwe generatie schrijfsters, die volgens critici onfatsoenlijke romans schreven. Veel 'vrouwenromans' wilden breken met de conventionele seksuele moraal. Seksuele gevoelens en het ontdekken van de veranderde liefdes- en huwelijksverhoudingen stonden centraal. Hoewel deze romans volgens Van Boven geen emancipatoromans waren zoals rond de eeuwwisseling, bevatten ze wel een ontwikkeling richting erotische emancipatie. Volgens De Haan speelde het kantoor net als in de Angelsaksische wereld een belangrijke rol in veel van deze romans.¹⁶²

Julia Frank (1893-1926), een auteur waar niet veel meer over bekend is, schreef verschillende romans, waaronder *De Sterke* (1922). Het verhaal begon met de beschrijving van een gezin met veel kinderen, maar ging al snel in op het idee dat vrouwen voor het huwelijk al seksuele

¹⁵⁶ F. Hurst, *Mannequin* (1926). Zie bijvoorbeeld: *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche courant*, 30 juli 1927, 10; *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 november 1926, 15. Zie voor de Nederlandse vertaling: Fannie Hurst, *Mannequin* vertaald door J. van Schaik-Willing, 1927. Uitgever Leopold. Hurst's *Lummo*, of *De Sloof* had in Nederland ook al de nodige aandacht gekregen.

¹⁵⁷ *Algemeen Handelsblad*, 14 november 1924, 9.

¹⁵⁸ J. E. Smyth, *Edna Ferber's Hollywood. American Fictions of Gender, Race and History* (Texas 2009) 36; E. Ferber, *So Big* (1924).

¹⁵⁹ *Algemeen Handelsblad*, 1 december 1926, 10.

¹⁶⁰ M. Kennedy, *The Constant Nymph* (1924); *De Telegraaf*, 29 september 1926, 7.

¹⁶¹ *De Avondpost*, 12 maart 1929, 9.

¹⁶² Boven, *Een hoofdstuk apart*, 59, 106, 132. Zij noemt meerdere schrijfsters, zoals Julia Frank, Emmy van Lokhorst, Alie Smeding, Edith Werkendam, Jo de Wit en Elisabeth Zernike; De Haan, *Sekse op kantoor*, 152.

ervaring konden hebben. Het hoofdpersonage was Franka, een jong meisje dat twijfelde tussen twee mannen. Vrouwelijk genot of 'hartstocht' speelde een belangrijke rol in Franka's leven en de keuzes die zij maakte. Uiteindelijk koos zij ervoor om in Berlijn muziek te studeren, zonder zich te binden door een huwelijk.¹⁶³ Edith Werkendam (1896-1952) schreef 'gewaagd en uitdagend of grof, vulgair en pornografisch'.¹⁶⁴ Het hoofdpersonage Sylvie Herold in haar roman *De goddelijke zonde* (1928) was een danseres. Zij had twee relaties met mannen, maar beiden gaven haar geen bevrediging. Vervolgens zocht zij liefde bij vrouwen om uiteindelijk toch met een man te eindigen. De romans van Werkendam bevatten erotische omschrijvingen, wat voor veel ophef zorgde.¹⁶⁵

Emmy van Lokhorst (1891-1970) stond bekend om haar verbeelding van vrouwelijk liefdesverlangen in haar romans. In 1929 werd de roman *Vrouwen* uitgegeven, waarin twee compleet verschillende vrouwelijke personages centraal stonden. Kitty ging als jong meisje van het platteland naar Amsterdam en werd hier opgenomen in de wereld van vrouwelijke kantoorbedienden. Zij klom op als secretaresse van vrouwelijke advocaat Mathilde van Heerdt. Mathilde was gelukkig getrouwd, maar kon geen kinderen krijgen. Op het moment dat Kitty (per ongeluk) zwanger werd en Mathilde's man overleed, besloten ze samen naar het buitenland te vertrekken. Mathilde gedroeg zich als de moeder van het kind, terwijl Kitty uiteindelijk het kind verliet om naar Amerika te gaan om te werken en trouwen. Volgens de recensies was er in Mathilde een nobele vrouw te vinden 'waarin als het ware een vorige intellectuele generatie der vriendschap belichaamd is' en in Kitty een 'strevende, actieve en egoïstische' geest. Mathilde en Kitty werden gezien als vrouwen uit verschillende generaties 'vrouwelijke emancipatie', waarbij Mathilde duidelijk de voorkeur had. Het leek er dus op dat de twee verschillende vrouwen door recensenten werden herkend als archetypen van de verschillende generaties.¹⁶⁶

De Opstandigen (1925)

Jo van Ammers-Küller (1884-1966) was voor de Tweede Wereldoorlog een populaire Nederlandse auteur. Zij verloofde zich voor haar achttiende verjaardag na gedeeltelijk het meisjes-HBS te hebben gevolgd. Samen met haar man vestigde Van Ammers-Küller zich in Leiden, waar ze begon met schrijven. Haar werk richtte zich vaak op de studenten- en theaterwereld, een milieu dat ze kende via haar toneelstukken. *De Opstandigen* (1925) was Van Ammers-Küllers doorbraak. De roman ging over de verbeelding van de 'geschiedenis van de vrouwenemancipatie'. In verschillende

¹⁶³ *Het Vaderland*, 12 november 1922, 5: 'Ik zou aan dit boek geen aparte bespreking hebben gewijd, indien ik dergelijke literatuur als verschijnsel niet zoo interessant vond, en teekenend voor onze tijd'.

¹⁶⁴ Van Boven, *Een hoofdstuk apart*, 94.

¹⁶⁵ E. Werkendam, *De goddelijke zonde* (1928); S. Bink, 'Edith Werkendam', *ZL* (2005) 58-73, aldaar 69-71; *Voorwaarts: Sociaal-Democratisch Dagblad*, 5 juli 1928, 11; *Nieuwsblad van het Noorden*, 28 juli 1928, 22.

¹⁶⁶ *De Telegraaf*, 21 december 1929, 9.

interviews gaf de schrijfster aan dat zij over de verhouding tussen ouders en kinderen had willen schrijven, en niet een tendensroman of emancipatieroman wilde schrijven. Van Ammers-Küller is zelf nooit actief betrokken geweest bij een vrouwenbeweging. Zij zette zichzelf neer als een observator van het verhaal dat ze vertelde. *De Opstandigen* werd een kassucces, verkocht goed met twaalf herdrukken in vijf jaar tijd en werd vertaald naar het Engels, Amerikaans en Deens.¹⁶⁷

In *De Opstandigen* worden drie verschillende tijden, of generaties, belicht, namelijk de jaren 1840, 1872 en 1924. In elk deel komen verschillende vrouwen voorbij die op zoek zijn naar onafhankelijkheid. Het tweede deel, dat zich afspeelt in de tijd van Aletta Jacobs, toont verschillende vrouwen die willen studeren en het label 'blauwkous' opgeplakt krijgen. Eén van die vrouwen is Elize Wijsman. Het derde deel opent in 1924 met Elize Wijsman, die uiteindelijk dokter was geworden. Nu, ouder geworden, bevindt ze zich in een auto, een moderne uitvinding waar ze moeilijk mee overweg kan. Ze is onhandig met haar 'taschje', een symbool van de moderne tijd die ze niet omarmt: 'Nòg een moderniteit waaraan ze zich nooit zou wennen!'¹⁶⁸ Dokter Wijsman verlangt terug naar de dagen van de handige japonzak en is op weg naar haar familie, onder wie haar neefjes en nichtjes. Het wordt al snel duidelijk dat de nieuwe generatie een andere kijk heeft op het leven:

Oh, dokter Wijsman, het geslacht van tegenwoordig vecht allang niet meer en wat erger is, ze zijn allang vergeten hoe u en uw tijdgenoten hebben gevochten 'met bloed en tranen' voor de vrijheid, die zij volop genieten¹⁶⁹

De lezer kijkt dus vooral door de ogen van de 'oude generatie' naar de nieuwe. Wanneer dokter Wijsman bij het huis arriveert, is er een feestje gaande. Ze wordt geconfronteerd met de 'nieuwe en onzedelijke manier van dansen, die de laatste jaren in de mode was gekomen'.¹⁷⁰ Dokter Wijsman ziet een meisje met haar rok boven de knieën en wenst dat ze deze weer over de knieën trekt. Het lijkt alsof de wereld compleet is veranderd door allerlei moderniteiten, zoals psychoanalyse en 'jazz-passen of nieuw soort tenniseracket, [...] *bobbed hair* en de vraag of de rokken in het volgende seizoen nog korter zouden worden....'.¹⁷¹ Ondanks haar eigen moderne status in

¹⁶⁷ Van Boven, *Bestsellers in Nederland*, 70; 99; P.E. van der Heijden-Rogier, 'Küller, Johanna (1884-1966)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/kuller> [23-05-2017], geraadpleegd 14 juni 2024.

¹⁶⁸ Van Ammers-Küller, *De Opstandigen*, 357.

¹⁶⁹ Ibidem, 360.

¹⁷⁰ Ibidem, 364.

¹⁷¹ Ibidem, 415.

het verleden, blijft dokter Wijsman moeite hebben met deze hedendaagse moderniteiten tot het einde van het verhaal.

Van Ammers-Küller onderscheidt verschillende typen vrouwen van de nieuwe generatie in haar roman. Er zijn drie nichtjes, waarvan Puck de oudste is. Puck Coornvelt belichaamt de moderne, vooruitstrevende vrouw van de nieuwe generatie. Ze is 'secretaris der directie' bij een groot bankbedrijf en maakt daarnaast tekeningen en illustraties waarvoor ze goed betaald krijgt. Ze wordt omschreven als 'lang en vormloos mager' met 'een charme, waar ze zich, ondanks haar schijnbare onverschilligheid voor uiterlijke dingen, volkomen bewust was'.¹⁷² Ze heeft kort haar, 'dat recht afgesneden over het voorhoofd haar gezicht nog hoekiger scheen te maken'.¹⁷³ Haar eigenlijke naam is Elizabeth, maar iedereen noemt haar Puck. Alleen dokter Wijsman noemt haar Elizabeth, vanwege haar afkeer van de naamsverbasteringen, 'die tegenwoordig in de mode waren'.¹⁷⁴ Puck bezit een motorfiets en is van plan om het volgende jaar met een kleine auto door Amerika en Nederlands-Indië te reizen. Ze zit vol ambities en zet zich af tegen verwachtingen van de vorige generatie.

Kitty Coornvelt, de jongste van de drie dochters van Stevens, vertegenwoordigt een ander archetype: de jonge vrouw die zich vrijgevochten en artistiek uitdrukt. Ze wordt beschreven als iemand die zwarten zijden pyjama's met helgroene boordjes draagt en een 'donkeren jongenskrullebol' heeft, evenals rode lippenstift.¹⁷⁵ Hoewel ze recentelijk nog studeerde, heeft ze weinig interesse in haar academische opleiding en ziet ze het vooral als een middel voor vrijheid en een soort onafhankelijkheid, beter dan thuis helpen met het huishouden. Kitty's passie ligt bij haar lichaam en de artistieke expressie die ze zoekt door te dansen. Haar vader weigert echter deze carrièrekeuze te accepteren; 'halfnaakt' dansen voor een publiek wordt door hem als ongeschikt voor een fatsoenlijke vrouw beschouwd. Dokter Wijsman twijfelt of Kitty's plannen wel 'zedelijk en verheven' zijn. Kitty, die meer compassie van Wijsman had verwacht, reageert met de opmerking dat dergelijke termen 'hopeloos ouderwetsche begrippen' zijn.¹⁷⁶ Ze besluit uiteindelijk zelf naar Dresden te vertrekken om moderne dans te studeren bij Mary Wigman.¹⁷⁷

Elly Coornvelt vertegenwoordigt een derde type vrouw die terugverlangt naar traditonele waarden. Ondanks haar opleiding en diploma als verpleegster vindt Elly voldoening in de meer 'ouderwetse' rol van het huishoudelijke leven.¹⁷⁸ Op haar achttiende verloofde ze zich met een

¹⁷² Ibidem, 367-368.

¹⁷³ Ibidem, 370.

¹⁷⁴ Ibidem, 367.

¹⁷⁵ Ibidem, 374.

¹⁷⁶ Ibidem, 379.

¹⁷⁷ Ibidem, 255.

¹⁷⁸ Ibidem, 407.

jongen zonder financiële middelen, die nog een lange studie voor de boeg had. Dokter Wijsman vindt het moeilijk te begrijpen hoe een modern meisje tevreden kan zijn met een leven dat beperkt lijkt tot ‘een handwerk, een romannetje en het gezelschap van een oude vrouw’, vooral in een tijd waarin jonge vrouwen zoveel kostelijke verscheidenheid en mogelijkheden worden geboden.¹⁷⁹ Elly’s wens is echter om terug te keren naar een tijd waarin vrouwen zich enkel om hun man en gezin hoefden te bekommeren, en zij ziet zichzelf niet als een modern meisje, maar als iemand die verlangt naar het traditionele, huiselijke geluk.¹⁸⁰

De reactie van dokter Wijsman op elk karakter weerspiegelt de spanning tussen de oudere en nieuwere generaties in de vrouwelijke emancipatiebeweging. Terwijl Wijsman moeite heeft om de radicale veranderingen in de maatschappelijke en culturele normen te omarmen, wordt het steeds duidelijker dat de nieuwe tijd haar eigen uitdagingen met zich meebrengt. Dorothee, de moeder van de drie nichtjes, heeft altijd als advocaat gewerkt. Ze blikte met gemengde gevoelens terug op haar keuzes en vraagt zich af of al haar harde werk daadwerkelijk een verschil heeft gemaakt in de levens van haar dochters en de maatschappij. Er was namelijk geen ‘beter, verstandiger en nobeler vrouwengeslacht’ opgegroeid. Het ontbrak hun dochters aan plichtsbesef, zij wilden tegenwoordig alles uit het leven halen. Moderne meisjes zagen werken niet meer als ‘een geluk’ en gingen op zoek naar ‘genot en pretjes’.¹⁸¹ Zij stelt een belangrijke vraag: was hun leven niet net zo ‘leeg en onbelangrijk als drie kwart eeuw geleden, alleen volslagen ánders?’¹⁸²

Steeds sterker komt in de roman dus naar voren dat het moderne leven ook zijn tekortkomingen heeft. Aan het einde van het verhaal biedt Van Ammers-Küller een mogelijke oplossing aan. Het verhaal eindigt met Puck, van wie een oude relatie uit Nederlands-Indië is teruggekomen. Hierdoor beseft zij dat de idealen waarmee zij haar leven had willen invullen—namelijk ‘vrijheid, geestelijke ontplooiing, eer en succes’—voor een vrouw uiteindelijk geen garantie op geluk bieden:

Dat wist ze al uit eigen ervaring...en uit de ontelbare boeken waarin de ‘nieuwe vrouw’ zichzelf had uitgeschreven; in alle vrouwen kwam tenslotte het oude onverwoestbare verlangen naar twee sterke armen, waarin je alle zoeken wroeten kon vergeten, naar de dwingende vraag, die alle twijfelen het zwijgen oplei.¹⁸³

¹⁷⁹ Ibidem, 408.

¹⁸⁰ Ibidem, 446.

¹⁸¹ Ibidem, 388.

¹⁸² Ibidem, 388.

¹⁸³ Ibidem, 478.

Puck concludeert dat de vele mislukte relaties en huwelijken van moderne vrouwen kwamen doordat ‘vrouwen het gelóóf van vroeger niet meer hadden’. Moderne vrouwen geloofden niet meer in liefde als een ‘goddelijke kracht’. Toen zij naar dokter Wijsman wilde gaan om haar ‘oude’ nieuwe liefde te tonen, ontdekte ze dat dokter Wijsman overleden was. Puck had haar willen zeggen: ‘Dat het niet zoo erg is met onze problemen als zij heeft gevreesd...dat de vrouwen in haar diepste hart niet zóó anders dan vroeger zijn...’.¹⁸⁴

Een generatieverschil?

Recensies in de kranten over *De Opstandigen* benadrukten de herkenbaarheid van de verschillende generaties die in de roman werden afgebeeld. Waar sommigen ‘de tegenstellingen soms al te scherp vinden’¹⁸⁵ was er wel ‘veel van te herkennen in de samenleving’.¹⁸⁶ De jongere generatie werd soms als te ‘generaliseerend opstandig’¹⁸⁷ afgebeeld, maar dit weerhield recensenten er niet van om te reflecteren op deze nieuwe generatie: ‘de huidige dwingen om kort-geknipt haar, zijn ze vrijpostig en druk en onafhankelijk en heel anders dan wij in onze jeugd waren’.¹⁸⁸ De verbeterde omstandigheden voor vrouwen werden eveneens opgemerkt. Er waren echter ook critici die de roman afkeurden en het lezen ervan afraadden. Zij beschouwden de personages en de roman als een uiting van levensgenieting zonder geestelijke waarden: ‘De levensgenieting is het ideaal. Al de figuren zijn mislukkelingen, gestranden. Geestelijke waarden kennen zij niet, en deugd of zonde bestaan niet’.¹⁸⁹ Ondanks de populariteit van de roman, werd hierdoor afgeraden het verhaal te lezen, ook omdat een godsdienstige boodschap ver te zoeken was.¹⁹⁰

In 1926 werd de roman ook bewerkt voor het toneel, waardoor de personages een leven gingen leiden op het podium. In een paginagroot interview in de krant verklaarde Van Ammers-Küller over de derde generatie:

Men heeft herhaaldelijk gedacht, dat mijn derde deel als persiflage was bedoeld. Dit is geenszins het geval. Ook hier heb ik mijn figuren aan de werkelijkheid ontleend. Ze zijn minder af dan die uit de vorige generaties. Ze moesten dat zijn, omdat wij nog midden in

¹⁸⁴ Ibidem, 481.

¹⁸⁵ *De Telegraaf*, 11 december 1925, 9.

¹⁸⁶ Zie bijvoorbeeld: *Algemeen Handelsblad*, 6 november 1926, 13; *De Nederlander*, 27 april 1926, 5; *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 2 januari 1926, 21; *De Nederlanders*, 9 oktober 1926, 6.

¹⁸⁷ *De Telegraaf*, 11 december 1925, 9.

¹⁸⁸ *De Standaard*, 12 november 1926, 7. Zie ook bijvoorbeeld: *De Nederlander*, 27 april 1926, 5: ‘Dat zijn allen typen uit onze samenleving. Je zou jokken als je wilde beweren, dat ze er niet waren.’

¹⁸⁹ *De Volkskrant*, 26 februari 1927, 5.

¹⁹⁰ Ibidem, 5.

den tegenwoordigen tijd staan en niemand weet, hoe de problemen, die ik opwierp, tenslotte zullen eindigen'.¹⁹¹

De verschillende types in *De Opstandigen* hielden dus de gemoederen bezig en veel lezers herkenden de types in het echte leven. Van Ammers-Küller gaf in verschillende interviews en lezingen aan dat zij de nieuwe vrijheid van de vrouw, die weer nieuwe problemen opwierp, niet heeft willen oplossen in haar roman, maar vooral de problemen wilde neerleggen.¹⁹² Toch leek er een tendens zichtbaar te zijn om nostalgisch terug te kijken op een tijd waarin normen en waarden duidelijker waren en de aandacht niet uitsluitend uitging naar persoonlijke passie en zelfontplooiing.

Spanningen tussen oud en nieuw

Na de Eerste Wereldoorlog zag de moderne vrouw er heel anders uit dan voorheen. Ze droeg kortere rokken, had een boblijn en droeg zichtbaar make-up. De nieuwe moderne vrouw stond naast de moderne vrouw van vroeger. Gedurende de jaren 1920 ontstond er spanning tussen traditie en moderniteit. De versnelde globalisering bracht massaconsumptie en nieuwe mode voor vrouwen met zich mee. Met de nieuwe mode kwam ook een nieuwe moraal. Moderne vrouwen richtten zich, na het verkrijgen van kiesrecht, steeds meer op seksuele vrijheid. Tegenstanders van de vrouwenemancipatie beschouwden deze nieuwe generatie vrouwen, met hun korte rokken en ongedwongen houding, als onzedelijk en zagen hun gedrag als een bedreiging voor de gevestigde orde.

In *De Opstandigen* komt het generatieverschil duidelijk naar voren. Dokter Wijsman, een moderne vrouw uit een eerdere generatie, kan maar moeilijk wennen aan de vernieuwingen van de jaren 1920. De nieuwe generatie vrouwen in 1924 heeft veel meer vrijheid en mogelijkheden dan voor 1900; het is normaal dat zij studeren en werken, en vrijer omgaan met hun lichaam. Toch wordt in de roman ook kritiek geuit op de nonchalante houding van deze nieuwe generatie. De vraag wordt gesteld of hun leven niet net zo leeg is als dat van vroeger, alleen met een andere invulling. De roman biedt een mogelijke oplossing voor de problemen van deze generatie: het herontdekken van de liefde.

¹⁹¹ *Algemeen Handelsblad*, 6 november 1926, 13.

¹⁹² *Voorwaarts: Sociaal-Democratisch Dagblad*, 4 juni 1926, 5.

Conclusie

Tijdens dit onderzoek zijn er verschillende representaties van moderne vrouwen aan bod gekomen. De vraag die centraal stond tijdens dit onderzoek was: Hoe werd de ‘moderne vrouw’ in Nederland gerepresenteerd van 1894 tot 1927? Door romans als bron te gebruiken, is een nieuw perspectief op de moderne vrouw ontstaan. Er is namelijk gekeken naar de gevoelswereld en de conflicten waarmee deze vrouwen, zoals die in romans werden gerepresenteerd, te maken hadden. De roman blijkt een middel voor auteurs om maatschappelijke problemen te onderzoeken.

Rond de eeuwwisseling werd de ‘moderne vrouw’ gekenmerkt door een zekere mate van onafhankelijkheid, bijvoorbeeld door te studeren of te werken. Ze kon mannelijke kleding dragen, roken, haar kort knippen, en activiteiten ondernemen zoals fietsen. Hoe ver een vrouw hierin ging, was aan haarzelf. Rond 1915 waren de mogelijkheden voor vrouwen uitgebreid, met de opkomst van praktische kleding en de grotere acceptatie van sporten zoals hockey en tennis. Vanaf 1920 veranderde het beeld van de moderne vrouw aanzienlijk: ze droeg kortere rokken, opvallende make-up, en haar activiteiten omvatten nu onder andere het bezoeken van bioscopen, dansen op jazzmuziek en autorijden. Zij is ook minder serieus dan haar voorgangers, maar heeft nog steeds kort haar en een sigaret in haar hand. Deze verschillende manifestaties van de moderne vrouw kunnen worden gezien als opeenvolgende generaties vrouwen, die elk hun eigen invulling gaven aan moderniteit en de veranderende rol van vrouwen in de samenleving.

De romans die voor deze scriptie als case-study zijn gekozen, tonen ook een verandering in de representatie en het denken over de moderne vrouw. Zo is er in *Hilda van Suylenburg* een optimisme over de toekomst van de vrouw te vinden. Waar de vrouw in 1897 nog weinig mogelijkheden had, zou zij in de toekomst al haar rollen kunnen combineren. Het verhaal van Hilda is dan ook als enige een ‘succesverhaal’ en het pad om te volgen voor een succesvolle toekomst. Zij combineert de rol van moeder en werkende vrouw zonder enige moeite. In 1915 is er echter sprake van twijfel. Ada leeft in *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* het leven van een typische ‘nieuwe vrouw’. Toch kan zij haar weg niet vinden en eindigt zij onafhankelijk maar ongelukkig. In 1924, in *De Opstandigen*, sluipt er een gevoel van nostalgie naar binnen. Was alles niet heel snel gegaan? De schrijfster blikt terug op de verworvenheden van vrouwen, maar benadrukt opnieuw het belang van liefde, een element dat steeds lijkt te ontbreken.

De drie case-studies waren bekende en veel verkochte romans. Elk verhaal bevatte een conformistisch einde. Zo is Hilda getrouwd met kinderen, eindigt de onafhankelijke Ada alleen en eenzaam en lijkt het erop dat Puck zich gaat overgeven aan de liefde om *echt* gelukkig te worden. De conclusie die uit deze romans blijkt, is dat een vrouw de liefde van een man nodig had en dat,

naast de utopische visie van Hilda, de onafhankelijke rol van de vrouw niet gecombineerd kon worden met een gelukkig gezinsleven. Op basis van deze romans kan worden gesteld dat Nederlandse schrijfsters vaak kozen voor een conformistisch einde, in tegenstelling tot veel Angelsaksische schrijfsters, die vaker experimenteerden met onconventionele afsluitingen.

Als we kijken in vergelijking met de Angelsaksische situatie van de representatie van de moderne vrouw, zijn er op het eerste gezicht enkele overeenkomsten en verschillen te onderscheiden. De periodisering in de Angelsaksische context komt grotendeels overeen met die van Van Boven in Nederland. Aan het einde van de negentiende eeuw werd er in Nederland ook nagedacht over de 'nieuwe vrouw'. Verder volgde en importeerde Nederland romans en prenten uit het buitenland die de veranderende rol van vrouwen afbeeldden. Vanaf de jaren 1920 is er een vergelijkbare moderne vrouw te onderscheiden in beide regio's, ook wel omschreven als de 'Modern Girl'. De periode rond 1915 blijft echter minder duidelijk. In Nederland lag de focus duidelijk op het conflict van de onafhankelijke vrouw. In de Angelsaksische wereld, met name in Amerika, ging het vaker om vrouwen die zich omhoog werkten op de sociale ladder, wat leidde tot een grotere variëteit aan verhalen.

Uit de recensies over de romans bleek dat de behandelde onderwerpen sterk leefden in de samenleving. Deze recensies waren cruciaal om de inhoud van de romans in een bredere maatschappelijke context te plaatsen. Bij elke roman werden de personages en de aangehaalde problemen uitvoerig besproken, wat aantoont hoezeer deze kwesties het publiek bezighielden. Ook de auteurs zelf geloofden niet alleen in de roman als een plaats voor discussie, maar ook dat de roman daadwerkelijk invloed kon uitoefenen op de maatschappelijke opvattingen en veranderingen. De reden dat De Jong van Beek en Donk haar roman was gaan schrijven, was om de samenleving te laten zien welke richting ze op moesten.

Uit dit verkennende onderzoek is gebleken dat romans een waardevolle toevoeging kunnen zijn om in de belevingswereld van, in dit geval, vrouwen te duiken. In elke roman staan vrouwen voor diverse dilemma's en mogelijkheden. Daarnaast is ook gebleken dat romans niet altijd overeenkomen met de werkelijkheid, zoals bijvoorbeeld de utopische visie van *Hilda van Suylenburg*. Het verschil tussen de representatie van moderne vrouwen in de krant en hoe vrouwen deze vrouwen zelf neerzetten juist van waarde. Er is dan ook een verschil tussen de manier waarop kranten de moderne vrouw neerzetten en hoe vrouwen zichzelf neerzetten. Zo is bijvoorbeeld gebleken dat vrouwen zichzelf gunstig neer wilden zetten als moderne vrouwen, in tegenstelling tot de meeste media die de veranderende gendernormen vooral als bedreigend zagen. Het blijkt namelijk dat het angstbeeld van de 'derde sekse' telkens weer naar voren komt en diep verankerd bleef in het collectieve geheugen.

Er zijn veel vervolgstappen mogelijk voor verder onderzoek. Naast het analyseren van meer romans kunnen ook andere bronnen worden toegevoegd, zoals films, advertenties en andere visuele materialen, vooral voor de jaren 1920. Ook kunnen de opvattingen van auteurs over het doel van hun werken uitgebreider worden onderzocht. Deze scriptie heeft een beknopte vergelijking gemaakt met de Angelsaksische wereld, maar verder onderzoek zou zich kunnen richten op de ontwikkelingen in andere landen, zoals Duitsland en Frankrijk. Daarnaast kan er ook gekeken worden naar de representatie van vrouwen buiten de voornamelijk hogere klassen in Nederland. Verdere studie naar de representatie van de moderne vrouw in Nederland kan bijdragen aan een dieper begrip van moderniteit in Nederland, en kan ook het internationale onderzoek naar de globale fenomenen van de 'New Woman' en de 'Modern Girl' verrijken.

Bibliografie

Primaire bronnen

Romans

- Ammers-Küller, J. Van, *De Opstandigen: een familie-roman in drie boeken* (Leiden 1925; Amsterdam 1935).
- Boudier-Bakker, I., *Het spiegeltje* (1917).
- Bruggen, C., van, *Een coquette vrouw* (1915).
- De Jong van Beek en Donk, C., *Hilda van Suylenburg* (Amsterdam 1897; Benthuisen 2017).
- Egerton, G., *Keynotes* (1893).
- Ferber, E., *So big* (1924).
- Glasgow, E., *Virginia* (1913).
- Grand, S., *The Heavenly Twins* (1894).
- Hepworth-Dixon, E., *The Story of a Modern Woman* (1894).
- Hurst, F., *Mannequin* (1926).
- Huygens, C., *Barthold Meryan* (1897).
- Kennedy, M., *The Constant Nymph* (1924).
- Naeff, T., *Voor de poort* (1912).
- Salomons, A., *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* (1915; Amsterdam 1986).
- Salomons, A., *Een meisje-studentje* (1907).
- Savornin-Lohman, C. M. De, *Het ééne nodige* (1897).
- Werkendam, E., *De goddelijke zonde* (1928).
- Wharton, E., *The Custom of the Country* (1913).

Kranten en tijdschriften

- Algemeen Handelsblad*
- Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*
- De Amsterdammer*
- De Avondpost*
- De Gooi- en Eemlander*
- De Grondwet*
- De Morgenpost*
- De Nieuwe Courant*

De Telegraaf
De Tijd: Godsdienstig-Staatkundig Dagblad
De Volkskrant
Het Vaderland
Het Nieuws van den Dag
Leeuwarder Courant
Limburger Courant
Middelburgsche Courant
Nieuwsblad van het Noorden
Nieuwsblad voor den Boekhandel
Opwaarts: orgaan van den Bond van Christen-Socialisten
Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant
Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant
Tubantia
Voormwaarts: Sociaal-Democratisch Dagblad
Zutphensche Courant

Secundaire literatuur

- Aerts, R., *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift de Gids* (Amsterdam 1997).
- Bank, J. en Maarten van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000).
- Bel, J., *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945* (Amsterdam 2015).
- Braun, M., 'Vrouwenleven', in: Jan Bank en Maarten van Buuren (red.), 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000) 503-521.
- Braun, M., *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992).
- Bink, Sander, 'Edith Werkendam', ZL (2005) 58-73.
- Bosch, M., *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland, 1882-1922* (Hilversum 2019).
- Bosch, M., *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948* (Amsterdam 1994).
- Boterman, F., *Tussen utopie en crisis. Nederland in het interbellum 1918-1940* (Amsterdam 2021).

- Boven, E. van, 'De kwaal der eeuw. Sekse en het cultuurdebat in het interbellum' in: M. Everard en Jansz. U. (red.), *Sekse. Een begripsgeschiedenis* (Amsterdam 2018) 201-222.
- Boven, E. van, *Bestsellers in Nederland 1900-2015* (Antwerpen/Apeldoorn 2015).
- Boven, E. van, 'Realisme en ideologie. Schrijfsters rond 1915 en de reactie op de vrouwenbeweging', *De Nieuwe Taalgids* 88 (1995).
- Boven, E. van, *Een hoofdstuk apart. Vrouwenromans in de literaire kritiek 1898-1930* (Amsterdam 1992).
- Carlier, J., 'Emilie Claeys (1855-1943), een adepte van August Bebel's 'vrije huwelijk'? Een 'grote' oefening in historische kritiek: het persoonlijke en het politieke in een socialistisch-feministische strijd aan het einde van de 19e eeuw', *Brood en Rozen* 3 (2008) 5-25.
- Dingemans, M., Literature as a historical source? The bakvisroman as a snapshot of social change, 1894-1921 (Researchmasterscriptie Geschiedenis, Universiteit Leiden, Leiden 2022).
- Duijm, N., Een verwerpelijk genre? De tendensroman in Nederland 1848-1900 (Bachelorscriptie Geschiedenis, Universiteit Leiden, Leiden 2022).
- Everard, M., "'Mensch-boven-de-seksen'". Het radicale denken over sekse in de eerste feministische golf in: M. Everard en Jansz. U. (red.), *Sekse. Een begripsgeschiedenis* (Amsterdam 2018).
- Elbert, Anne-Katrin, *Radelnde Nationen: die Geschichte des Fahrrads in Deutschland und den Niederlanden bis 1940* (Frankfurt 2010).
- Haan, de, F., *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940* (Hilversum 1992).
- Hager, Lisa, 'A Community of Women: Women's Agency in George Egerton's *Keynotes and Discords*', *Nineteenth Century Gender Studies* 2:2 (2006) 1-26.
- Heilmann, A., *New woman hybridities: femininity, feminism and international consumer culture, 1880-1930* (Londen 2004).
- Heilmann, A., *New Woman Fiction: Women Writing First-Wave Feminism* (Hampshire 2000).
- Jansz, U., *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990).
- Keizer, de, M. en Sophie Tates (red.), *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004).
- Kivejczyk, M., 'Vrouwen kozen exact; studie en beroepsuitoefening rond de eeuwwisseling', *Gerwina* 16 (1993) 234-247.
- Klein, M. van der, 'Engelse suffragettes in een Nederlandse Vrouwenrubriek. Een confrontatie in prenten', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 14 (1994) 86-106.

- Kloek, E., *Vrouw des huizes: een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).
- Ledger, S., 'The New Woman and Feminist Fiction' in: Gail Marshall (red.), *The Cambridge Companion to the Fin de Siècle* (Cambridge 2008) 153-186.
- Ledger, S., *The New Woman. Fiction and Feminism at the Fin de Siècle* (Manchester 1997).
- Leeuw, de, K.P.C., *Kleding in Nederland 1813-1920. Van een traditioneel bepaald kledingpatroon naar een begin van modern kledinggedrag* (Hilversum 1991).
- Leijnse, E., *Cécile en Elsa, strijd bare freules* (Breda 2015).
- Lutes, J., 'Self-made Women: Novelists of the 1920s' in: Dale M. Bauer (red.), *The Cambridge History of American Women's Literature* (Cambridge 2012) 422-445.
- Mak, G., *Mannelijke vrouwen. Over grenzen van sekse in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1997).
- Pegtel, A., *Buitengewone vrouwen. In de voetsporen van Aletta Jacobs* (Amsterdam 2018).
- Pietrzak-Franger, M., 'Sarah Grand, The Heavenly Twins (1893)' in: Martin Middeke en Monika Pietrzak-Franger (red.), *The Handbook of the English Novel, 1930-1900* (Berlijn 2020) 479-495.
- Posthumus-van der Groot, W.H. en Anna de Waal, *Van moeder op dochter: de maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse Tijd* (Nijmegen 1977).
- Rooy, P., 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) 625-640.
- Sawaya, F., 'The New Woman: Narrating the Histor(ies) of the Feminist Movement' in: M. Wienen (red.), *American Literature in Transition, 1910-1920* (Cambridge 2017) 89-102.
- Schwegman, M., 'Tussen traditie en moderniteit: de Nederlandse vrouw tijdens het interbellum' in: Jespers, A. (red.), *Bericht uit 1929. Het veelzijdige gezicht van de Nederlandse samenleving ten tijde van de oprichting van het PTT Museum* (Den Haag 1989).
- Smyth, J.E., *Edna Ferber's Hollywood. American Fictions of Gender, Race and History* (Texas 2009).
- Stokvis, P. en Marita Mathijsen, 'Literatuur en maatschappij. Het beeld van de burgerlijke levensstijl in Nederlandse romans 1940-1910', *De Negentiende Eeuw* 18:3 (1994) 145-172.
- Streng, T., *De roman in de negentiende eeuw* (Hilversum 2020).
- Weinbaun e.a., *The Modern Girl Around the World. Consumption, Modernity, and Globalization* (Durham 2008), 12.

Websites

Atria, 'Vrouwenkiesrecht in Nederland' Atria, <https://atria.nl/nieuws-publicaties/vrouwen-in-de-politiek/vrouwenkiesrecht-in-nederland/> [1/1/2019], (geraadpleegd op 2 augustus 2024).

Heijden, M.C.A. van der, 'Salomons, Anna Maria Francisca (1885-1980)', in Biografisch Woordenboek van Nederland, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/salomons> [12-11-2013] (geraadpleegd 16 mei 2024).

Heijden-Rogier, P.E., van der, 'Küller, Johanna (1884-1966)', in: Biografisch Woordenboek van Nederland, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/kuller> [23-05-2017], geraadpleegd 14 juni 2024.

Jensen, J., Visscher, Jacobina Berendina, in: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland, <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Visscher> [29/03/2018], (geraadpleegd 6 juli 2024).